

ארכאולוגיה של לשון

משה בראשר, העברית שבפי צאצאי האנוסים בצרפת, א: מחקרי לשון; ב: הסידורים והמחזורים של יצחק ארתור פרי: מבוא ומהדורה מוערת ומבוארת, ירושלים: מוסד ביאליק והאוניברסיטה העברית, מרכז בניהודה לחקר הלשון העברית, תשס"ו (מהדורה ב' תשס"ז), 10+XVI+352; 387+XVI+עמ'

בספרו החדש של פרופ' משה בראשר אנו מוצאים את הארכאולוגיה הלשונית האמתית, שמגלה רובד אחרי רובד את שרידי הלשון ומשהחזרת את בניין הלשון ודרכי התפתחותו, שהם המרחב האמתי של החיים הרוחניים של הקהילה ושל העם.

הספר כולל שני כרכים. הכרך הראשון מוקדש לדיונים נרחבים בענייני הלשון של צאצאי האנוסים בדרום-מערב צרפת, לאותה עבודה ארכאולוגית של שחזור. הכרך השני הוא מהדורה דיפלומטית של אחד המקורות המרכזיים של מסורת אנוסים זו (מקור שנתגלה בידי בראשר עצמו) – תעתיקים בכתב לטיני של התפילות שהעתיק יצחק ארתור פרי, תושב באיון (Bayonne), בתחילת המאה העשרים. הכרך השני מביא למעשה את מהדורת הטקסטים העיקריים שעליהם מבוססים רבים מהדיונים של הכרך הראשון וגם מספק סידורים ומחזורים לבני הקהילות של בורדו ובאיון (אמנם רק לקטעים בתפילה הנאמרים בקול). ברשימה זו אסקור באופן מפורט את כלל חלקיו של הספר בליווי הדגמה מפורטת ככל שהדבר יידרש.

מסורת עברית של כל עדה יהודית מתגלה בשתי הטיבות עיקריות: בקריאת הטקסטים המוֹשֵׁים, בעיקר מקרא, חיבורים בתר־מקראיים ותפילות, ובמרכיב העברי שבלשונות הדיבור. בהתאם לכך הכרך הראשון מחולק לארבעה שערים. לאחר המבוא בא השער הראשון, המציג את העדים. השער השני מוקדש לטקסטים, לא לקריאתם, כי כמעט אין עוד בקהילות בורדו ובאיון מסרנים חיים (אם כי יש מעט עדויות מוקלטות לקריאה), אלא בעיקר לטקסטים הכתובים (שהם מיוחדים מאוד, אף על

פי שאלו טקסטים של חיבורים קלסיים, בעיקר של תפילה) ולניתוחם הלשוני. השער השלישי עוסק במילים מן המרכיב העברי שנכנסו לשפת הדיבור של היהודים המקומיים. והשער הרביעי עוסק בכמה סוגיות לשוניות כלליות, שניתוחן מבוסס על הנתונים מכל המקורות העומדים לרשות המחקר.

מסורת האנוסים של דרום-מערב צרפת לא עניינה את החוקרים ואף לא הייתה ידועה להם עד תחילת שנות התשעים של המאה העשרים, וזכות גילוייה, כמו זכות מחקרה עד כה, עומדת כולה למחבר הספר הנסקר, משה בר-אשר.¹ נשארו מהמסורת הזאת שרידים שונים מאוד בטיבם, לכן מחקרו דורש גישה שונה לכל מקור, ולעתים דרך הניתוח צריכה להיות מומצאת צעד אחרי צעד בהתאם לדרישות המקור. הדבר מורגש במיוחד בשער השני, המוקדש למקורות הכתובים, ובשער הרביעי, המוקדש לניתוח הסוגיות הכוללות בלשון.

בשער הראשון מתואר הגילוי שהביא את בר-אשר להתחיל במחקר זה. כאן ההקבלה למחקר ארכאולוגי מוחשית ביותר, כי מדובר בגילוי ארבע מחברות שהיו מיועדות להיקבר בגניזה של בית הכנסת בבאיון, ושניצלו רק הודות לרעייתו של המחבר, נחמה.² במחברות הללו הועתק בשנת 1905, בתעתיק באותיות לטיניות, מחזור לראש השנה. בשער הראשון מתואר חיפוש בלשי אחרי מעתיק המחברות, זיהויו ובירור זמנו ומקומו בשרשרת המסורת המקומית. בהתאם לסביבה הגסקונית, שהולידה את ד'ארטנין, המוסקטר הנודע מספרו של אלכסנדר דיומא, היה המעתיק, יצחק ארתור פריר, קפיטן (ולמים קומנדן) בצבא הצרפתי, ובהתאם לדרישות הרומנטיקה הקולוניאלית של תחילת המאה העשרים, הוא העתיק את המחברות בעיר צ'אודוק שבוויטנאם הרחוקה. הדמיון לרומן מתגלה לא רק בפרטים האלה ולא רק בשער הראשון, אך לא אקלקל את תענוג הקריאה בפנינת האלה. במבוא מנויים גם מקורות כתובים אחרים, פרי העתקתם של פריר ושל אנשים אחרים, שעליהם מיוסד חלק המחקר המוקדש לטקסטים הכתובים. אף מסופר בשער הראשון בקצרה על תולדות היהודים בדרום-מערב צרפת, מהופעתם שם במאה השש עשרה, הייהם כ'נוצרים' החדשים' עד שהותר להם לחזור בגלוי לחיים היהודיים בשנת 1723 ועד ימינו.

1 המחבר מזכיר אמנם בקפדנות את כל מי שכתב לפניו ולו מעט על מסורת זו בחיבורים המוקדשים בעיקר לתולדות הקהילה, ראו למשל: לוי.

2 הכרך הראשון מוקדש לכבודה.

השער השני, המוקדש לניתוח הלשוני של הטקסטים, נפתח בשלושה פרקים העוסקים במקור העיקרי והעשיר ביותר העומד לרשות המחקר – בהעתקותיו של פריר.³ על סמך הדגמות מתוך המחזור לראש השנה, המחזור ליום הכיפורים והסידור לשבת בראש מגלה ומתאר את הרבדים הראשונים בשחזור של מסורת העברית המקומית ובונה בסיס לתיאורה. תחילה, בפרק ב, הוא מתאר את כללי התעתיק של פריר, שהם אחת התשתיות של מחקר מסורת זו. כללים אלו מבוססים על הכתיב הצרפתי והומצאו כנראה במאה התשע עשרה,⁴ אך משתקפת בהם מסורת עתיקה,⁵ או תוצאה של התפתחות מסורת עתיקה, והמתח בין המסורת העתיקה לכתיב המתפתח הוא אחד הצירים המובילים שעליהם בנויים המחקר והספר. ציר מתוח אחר – הקשור לזה שבין הכתיב למסורת העתיקה – הוא היחס בין שתי גישות שעליהן מבוססים תעתיקים בכלל ותעתיקי פריר בפרט, היחס בין תעתיק לפי מראה עיניים, טרנסליטרציה, לבין תעתיק לפי משמע אוזניים, טרנסקריפציה. בפרק ב נדונים הקווים העיקריים של כללי התעתיק תוך קישורם לייחודיות ההגייה: אל"ף וה"א, ששתיהן התאפסו בהגייה, נעלמו בתעתיק ולא באו לידי ביטוי,⁶ או תועתקו באות h.⁷ בפרק זה נדונים לראשונה בספר התעתיקים של הי"ת וכ"ף רפה ושל עי"ן – שתי סוגיות מרכזיות בתיאור מסורת ההגייה של צאצאי האנוסים בדרום-מערב צרפת, הנדונות לאורך כל הספר.

3 המחבר הראה כי פריר לא היה ממציא שיטת התעתיק, אלא רק העתיק את מה שנכתב בידי אחרים (שאלה זו נדונה במבוא לפרק ב).

4 לא אגע פה במקרים מיוחדים ומעניינים, אציין רק את הסימנים הברורים של הכתיב הצרפתי: s = ש = ch; ou = קובוץ u; ai = צירה, סגול, חטף סגול (לצד e); שימוש באקצנט לציון e נהגית – é; שימוש בנקודתיים (trema) מעל i ו-y ברצפים ai, ay לציון דו־תנועה /ay/ (ולא תנועת /e/); שימוש ב־ss לציון הגה בין־תנועתי בלתי קולי, כי s פשוטה בכתיב הצרפתי מסמנת עיצור קולי.

5 אעיר רק על קו אחד ברור: הגיית בי"ת רפה כעיצור הפּוּצֶץ b, בהתאם למסורת ספרד העתיקה.

6 כך תמיד אל"ף בראש מילה ובראש הברה באמצע המילה אחרי הברה סגורה: orelim (אוכלים), messané (משנאי), vétiré (ותראה). וכך לעתים אל"ף במעמד בין־תנועתי וה"א בכל מעמד: meod (מאוד), ichirou (השאירו), toar (טוהר).

7 כך לעתים אל"ף במעמד בין־תנועתי וה"א בכל מעמד: dahabat (דאבֶּת), rohim (רואים), hou (הוא), véhi (והיא).

לתעתיק החי"ת והכ"ף הומצא אמצעי מקורי ומבוסס על ייחוד ההגייה הצרפתית של העיצור ש, שעשוי להיחגת הן כרוטט ענבלי (R) הן כחוכך וילוני לא קולי (x). מכאן התעתיק של חי"ת וכ"ף באות ⁸r. אך כאמור לצד העיקרון של משמע אוזניים פעל העיקרון של מראה עיניים, שהביא להפרדה בתעתיק בין העיצורים שלא היו שונים בהגייה. לכן הומצא אמצעי כדי להבחין בין רי"ש לבין חי"ת וכ"ף: מעל הש- המסמנת חי"ת וכ"ף הוטל קו (̄).⁹ ההבחנה כנראה הייתה מלאכותית לחלוטין,¹⁰ ולכן מתועדות סטיות רבות לשני הכיוונים.¹¹ אגב הדיון בהזדהות הגייתן של חי"ת, כ"ף ורי"ש בראש נוגע באחת התופעות הכוללות שייחדו את המסורת הנדונה – אבדן מוחלט של הכפלת העיצורים, אף במקרים של צרור עיצורים דומים או זהים; כך 'זְכָרוֹן' מתועק ziron.

תעתיק העי"ן והגייתה הם סוגיה חשובה ביותר לאפיון מסורת האנוסים, וכן מסורת כל יוצאי פורטוגל ומסורת יהודי איטליה. בפרק זה בראש קובע שתי עובדות מרכזיות: בתעתיק של פריז עי"ן מתועקת בשתי דרכים: gn בראש ההברה וכמעמד בין תנועות;¹² ng לעי"ן העומדת בסוף הברה סגורה;¹³ עד המאה התשע עשרה עי"ן כמעט תמיד לא תועקתה כלל או תועקתה באות h.¹⁴ משתי עובדות אלו עולות שתי שאלות חשובות בנוגע להגיית העי"ן: מה הייתה ההגייה של עי"ן בסוף ההברה?¹⁵ האם נהגתה כעיצור אפי וילוני, או שמא הדיגרמה ng אינה

8 על 'טבעיות' התעתיק הזה לדוברי צרפתית מצביעה העובדה שמציין בראש ש'עיתונים צרפתיים כיום משתמשים בו לעת מצוא. למשל במהלך 1966 ראיתי מספר פעמים בעיתון Le Monde את התעתיק Chalom et Bitaron (שלום ובטחון) בצירוף מן העברית החדשה.

9 oc (חוק), Ařot (אחות); Anořĩ (אנוכי), véřol (וכל). אותיות גדולות ואותיות קטנות בתעתיקים במאמר זה נכתבות על פי הכתיבה במקור.

10 מן העדויות הרבות בספר נראה בבירור שהגיית החי"ת והכ"ף והרי"ש הזדהתה לחלוטין.

11 חי"ת וכ"ף בלא קו: barodéç (בַּרְדֶּשׁ), raguénou (רַגְנוּ), chirmo (שְׁכִּמּוֹ), bar (בַּר). רי"ש עם קו: bichřout (בִּשְׁרִירוּת).

12 gnal (על), arignou (הָרִיעוּ).

13 yadangti (יִדְעַתִּי), arniang (אֲכַנִּיעַ).

14 Mahamad (מעמד), priha (פריעה), Harbith (עֲרִבִית), Mishenet, Holim (משענת חולים) – אף במקרה זה עי"ן תועקתה באות h, Sebuhot (שְׁבוּעוֹת [!]), Bal Tora (בעל תורה).

15 הדיגרמה gn, המסמנת את העי"ן בראש הברה ובמעמד בין-תנועתי, היא חדי-משמעית בכתיב הצרפתי ומסמנת את ההגה האפי חכי.

מסמנת עיצור, אלא רק אנפוף של התנועה הקודמת? ומתי החלה הגיית העי"ן כהגה אפי אצל צאצאי האנוסים בבורדו ובכאיון ומה מקורה? התשובה על השאלה הראשונה, שנשאלת בפרק ב, ושחוזרת ומתלבנת כמה פעמים בפרקים שונים, ניתנת רק בסוף הספר, בפרק יז, מפני שהיא כרוכה בדיון בכמה סוגיות נוספות, הקשורות הן לתקופת הדיבור הצרפתי (כמו הגיית הנו"ן בסוף מילה), הן לתקופת הדיבור הספרדי הקדומה (כמו המעבר $n < m$ בסוף מילה); זה אחד מצירי המחקר שעוברים לאורך כל הספר. לשאלה השנייה לא נמצא פתרון בשלב זה, והיא נשארת – יחד עם שאלות אחרות – כחידה ואתגר להמשך המחקר.

בפרק ג נדונה אחת השאלות החשובות לאיתור כל מסורת הגיית העברית ולאפיונה – שאלת הגיית השווא. בפרק זה מדובר רק בהגיית השווא e (הכתוב בדרך כלל עם אקצנט, é).¹⁶ אחת המסקנות המעניינות בעיניי היא העובדה שבמסורת בורדו ובאיון השווא שאחרי תנועה גדולה הוא שווא נע, ובזה נבדלת מסורת זו מרוב המסורות הספרדיות, אך דומה למסורת איטליה; ואין זה הקו היחיד שמקשר בין דרום-מערב צרפת לאיטליה.

בפרק ד נדונים כמה ענייני הגייה נוספים: הגיית הצד"י (העיצור החוכך s בתקופה הקדומה כנגד ההגה המחוכך ts בתקופה מאוחרת יותר) – נושא שעיקר הדיון בו בפרק יד; התלכדות שני עיצורים דומים (התעתיק למילה 'ובמושב' $\text{oummochab} < \text{oumochab} < \text{oubmochab}$;¹⁷ הגיית הקמץ שלפני חטף קמץ כ־a.¹⁸ בפרק זה נדון פרט נוסף הנוגע למתח שבין טרנסליטרציה לטרנסקריפציה – תעתיק התנועה (o) בשני אופנים שונים. כידוע בצרפתית יש כמה אפשרויות להביע בכתב תנועה זו. ממצאי התעתיק השתמשו באות o לסימון החולם,¹⁹ ובדיגרמה au לסימון קמץ קטן.²⁰ אך מכיוון שהבחנה זו

16 בדומה לסוגיות רבות אחרות, סוגיה זו דורשת עיון במקורות מסוגים שונים, לכן בפרק זה מובא רק חלקו של הדיון, וחלקו האחר נמצא בשער השלישי, המוקדש למילים העבריות בשפת הדיבור.

17 סוגיה זו נוגעת כמובן לאבדן הכללי של הכפלות העיצורים וגם מעידה על ריבוי המקרים של טרנסקריפציה, תעתיק לפי משמע אוזניים (ולא טרנסליטרציה), בתעתיקו של פריור.

18 pagnolo (פָּגְלוּ). בעניין זה ניכרת דווקא קרבה למסורות ספרדיות אחרות.

19 Chamor (שְׁמֹר), odé (אודה), coli (קולי).

20 qaurba (קֶרְבָּה), raurma (רָאֻרְמָה).

מלאכותית לחלוטין וכולה מיוסדת על מראה עיניים, בא משמע אוזניים ומפר אותה במקרים רבים.²¹ חשוכים בעיניי שני עקרונות מתודולוגיים המודגשים בפרק זה. האחד הוא הצורך לבחון גם את הספרים המודפסים ששימשו את צאצאי האנוסים בדרום-מערב צרפת.²² ספרים אלו מוצאם בעיקר באמסטרדם במאה השבע עשרה והשמונה עשרה, בפריז ובניס במאה השמונה עשרה והתשע עשרה,²³ אך גם בליוורנו במאה התשע עשרה.²⁴ אמנם המסורת בדרום-מערב צרפת שמרה על קווים קדומים גם בתורת הצורות, דוגמת המילה 'רבי', שנכתבה בתעתיקי פריז ribi, ribbi, ושמותועדת ברישומים עתיקים יותר אף בצורות ruby (שנת 1774), los rubissim – צורות אלו מקשרות את מסורת דרום-מערב צרפת למסורות ספרדיות אחרות ולמסורת איטליה. העיקרון החשוב האחר הוא שאף בתוך מקור אחד, שיצא מידי מעתיק אחד, אפשר לראות רבדים שונים ואין להתייחס אליו כאל מקשה אחת בהכרח. בדוגמה של הגיית הצד"י בתפילות הרגילות ביותר והשגורות ביותר, אלו לערב שבת,²⁵ מראה בר־אשר שבקטעים השגורים נשמרות המסורות העתיקות הרבה יותר מאשר בקטעים אחרים.²⁶ צד נוסף, או רובד נוסף, הוא הכותרות, שבהן ננקטו דרכי תעתיק אחרות מאשר בגופי הטקסטים. כך בכותרת המילים 'לכה דודי' מתועתקות Lecha Dodi, ואילו בגוף הפיוט – Lera Dodi, בהתאם לכללי התעתיק המקומי. בכותרות ובהנחיות המילים 'עמידה' ו'נעילה' מתועתקות Nehila, amida.²⁷ הכותרות וההנחיות מקורן כנראה בספרים שהגיעו לקהילות באיון ובורדו

21 Itgnaurari (התעוררי), bérorma (בחכמה).

22 קו זה, כיתר הקווים המתודולוגיים, עובר לאורך כל הספר.

23 חשוכים במיוחד סידוריו ומחזוריו של קראנז', ולאורך כל הכרך השני בר־אשר משווה אליהם את החומר שהוא מביא.

24 חשוכות לא פחות הגירות יהודים ממקומות אחרים לקהילות דרום-מערב צרפת (מאשכנז, בעיקר מאלזס, במאה התשע עשרה; מצפון אפריקה במאה העשרים) וחשוב במיוחד בואם של רבנים מרחוק, מאמסטרדם, מליוורנו, מאשכנז ומצפון אפריקה, ובר־אשר מפרט על כך במקומות שונים בספרו.

25 'לכה דודי', תהלים קיא והפיוט 'המבדיל'.

26 במחזור לראש השנה המועתק על ידי פריז מתועדת הגיית צד"י כהגה חוכך ב' 12' אחוז מכלל המקרים (וב' 88' אחוז מהמקרים מתועדת הגייתה כהגה מחוכך ts), ואילו בקטעים השגורים הגיית הצד"י כהגה חוכך מתועדת ב' 62' אחוז מהמקרים, כלומר ההבדל הוא משמעותי ביותר.

27 בתוך הטקסט anégnila

מרחוק.²⁸ פרק ד, שהוא האחרון מן הפרקים הדנים בתעתיקי פריר באופן בלעדי, מסתיים בדיון ביחס בין תעתיק הכתוב לתעתיק הנשמע, בין טרנסליטרציה לטרנסקריפציה, בתעתיקי פריר.²⁹

אחרי ביסוס העובדות הכלליות הנוגעות למסורת יהודי בורדו ובאיון ועקרונות מחקרה על סמך תעתיקי פריר, בראש עובר בארבעת הפרקים הבאים לניתוח מקורות כתובים אחרים מדרום-מערב צרפת. בפרק ה נדון ספרון בקשות³⁰ שנכתב כנראה בסוף המאה התשע עשרה או בראשית המאה העשרים, ושכולל טקסטים בתעתיק לטיני וטקסטים של הפיוטים 'המבדיל בין קדש לחל' ו'בזה מקדש מעט צור' באותיות עבריות. התעתיק הלטיני נעשה לפי אותם העקרונות של תעתיקי פריר³¹ ובכך הוא מעיד על תפוצת הכללים האלה. מעניינים ביותר הטקסטים באותיות עבריות, כי הם כתובים בידי עם הארץ גמור³² וכל מילה מעידה על תופעות ההגייה האופייניות למסורת המקומית. המסורת הניכסת מן הטקסטים האלה היא זו המתוארת בפרקים הראשונים, כלומר המסורת העולה מתעתיקי פריר: חילופי העיצורים מעידים על הזדהות מלאה של הגיית חי"ת וכ"ף עם הגיית רי"ש: אָשֶׁר (אֶשְׁהָה), מרעסי (מכעסי), לְבָחֶךָ (לְבָרְכָה); עי"ן נהגית כהגה אפי, כפי שמעיד הכתיב בן

28 ייחוד הכתיב בכותרות נוגע לא רק לסוגיות המסוככות כמו הגיית העי"ן, אלא גם לכתיבים פשוטים ביותר, שלעתים נמצאים גם בתוך הטקסט עצמו בתור מיעוט. כך בכותרות כתוב Kadoch כנגד Quadoch/Cadoch המתועדים בטקסט עצמו. אך גם הכתיבים ה'ניטרליים' האלה מלמדים על מוצא שונה של כתיב הכותרת.

29 כך הבלבול בין המילים chod/chor (שד/שר) מעיד על טרנסליטרציה, תעתיק לפי מראה עיניים, שבו ניתן לטעות בין דל"ת לרי"ש, ואילו הכתיב cauchera במקום caudchera (קודשך) מעיד על תעתיק המתקרב לטרנסקריפציה, כלומר תעתיק לפי משמע אוזניים.

30 בראש מבהיר כי 'המילה בקשות שימשה אצל יהודי בורדו ובאיון לציון את כל הטקסטים הנאמרים והמושרים בתפילת ערבית למוצאי שבת נוסף על תפילות הקבע'. זהו פן נוסף של הספר הנוסקר, הנרמז גם בגוף הסקירה – העיון במנהגים המקומיים עקב העיון במסורות הלשון.

31 Mirtam (מכתם), Barour (ברוך), isgnadénou (יסעדנו), Amabdil (המבדיל).

32 המעתיק לא רק בלב מ'ם סופית ומ"ם מצעית (יֹמ פְּנָה / כְּיוֹם אָתְּ מַל), אלא אף טעה בצורת הצד", וכתב אותה כמעט כמו בכתב ראי.

אַתְּ (בְּעֵרֶב); וְצַדִּיק נְהִיגִית כְּחוֹכֵךְ s: תְּכַסֵּר (תְּקַצֵּר).³³ נוֹסֵף עַל הַקּוּוִים הָאֵלֶּה, הַמְחֻזְקִים אֶת הַמַּתּוֹעֵד בַּתְּעִיָּקִי פְרִיר, נְדוּנֹת בַּפֶּרֶק זֶה עוֹד כְּמֵה תּוֹפְעוֹת, וְהַחֲשׂוֹבוֹת שְׁבָחָן: נְשִׁילַת הַעֵיִצוֹר הַסּוֹפִי – תּוֹפְעָה זֹו מוֹפִיעָה כֹּאן לְרֵאשׁוֹנָה, בְּשֵׁתִי מִיָּלִים: שֶׁב (שְׁבַת), דָּה (דַּת), וּבִדְיוֹן הֶרְחַב בַּה בַּפֶּרֶק טו בְּרֵאשׁוֹר מוֹכִיחַ שְׁמוֹצָאָה בַּתְּקוּפַת הַדִּיבּוֹר הַסְּפֵרְדִי; צִירוּפִי מִיָּלִים וּפִיצוּלָן: נְמַלְתָּל (נְמַלֵּא טַל); יְבוֹאָ תוֹב (יְבוֹא הַטּוֹב) – תּוֹפְעָה זֹו נְפּוֹצָה מְאֹד אֶף בַּתְּעִיָּקִי פְרִיר,³⁴ וַיִּיתְכֵן שֶׁהִיא מַעֲיֵדָה עַל חִלּוּקַת הַרְצָף הָאֲמַתִּית בְּשַׁעַת הַקְּרִיאָה; לִכֵּךְ רוֹמְזִים בְּמִיּוּחַד הַמְּקָרִים שְׁבָחָם מַתּוֹעֵדַת חִלּוּקָה שׁוּוֹה בַּמְקוּרוֹת שׁוֹנִים: אֶף פְרִיר מַעֲתִיק yaboa tob (יְבוֹא הַטּוֹב), בַּהֲתַאֵם לְכַתִּיב וְהַנִּיקוּד יְבוֹאָ תוֹב שְׁבַסְפֵרוֹן הַבְּקָשׁוֹת.³⁵

בַּפֶּרֶק וּ נְמַשֵּׁךְ הַמַּסַּע לְאַחֹר בְּזִמָּן בַּחֶקֶר הָאֲרַכְאוֹלוֹגִי שֶׁל הַלְשׁוֹן. בַּפֶּרֶק זֶה נְדוּנָה הַגְּדָה שֶׁל פֶּסַח שְׁכַתְבִּי יִצְחָק צוֹרֵף כְּבוֹרְדוֹ בְּשַׁנַּת הַתְּקַע"ג (1813). הַגְּדָה זֹו תְלוּיָה בְּמִידוֹת שׁוֹנוֹת בַּמְקוּרוֹת שְׁמַחוּץ לְבוֹרְדוֹ וּבֵאִינוֹן: בַּהֲגַדַת אַמְסֵטְרַדֵם (מֵהַדוֹרֵת 1712, בַּעֲיָקֵךְ בְּצִיּוּרִים וְאִיּוּרִים), בַּהֲגַדַת וְנַצִּיָּה הַשֵּׁס"ט (1609), אֶךְ בַּעֲיָקֵךְ בַּהֲגַדָה שְׁתַּרְגָּם לְצַרְפַּתִּית מַרְדְּכִי וְנַטוּרָה³⁶ (נִיס 1774; פְרִיז 1807; בּוֹרְדוֹ 1843). הַהֲגַדָה שֶׁל צוֹרֵף כּוֹלְלַת אֶת הַטְּקֵסֵט הַעֵבְרִי וְתַרְגוּם לְצַרְפַּתִּית. הַטְּקֵסֵט הַעֵבְרִי מוֹסֵר כְּמוֹבֵן אֶת הַנּוֹסַח וְאֶת הַלְשׁוֹן שֶׁל אַחַד הַטְּקֵסֵטִים הַיְהוּדִיִים הַנְּקָרָאִים וְהַיְדוּעִים בְּיּוֹתֵר, הַכּוֹלְלִים צוּרוֹת רַבּוֹת הַעוֹזְרוֹת לְשִׁבְץ אֶת הַמַּסּוֹרַת הַמְּקוּמִית כַּמְּפָה שֶׁל מַסּוֹרוֹת יִשְׂרָאֵל,³⁷ וְאֶת יִיחודֵי הַנִּיקוּד הַמַּעֲיֵדִים עַל הַהֲגִיָּה.³⁸ מַעֲנִיָּן מְאֹד שְׁחַלֵּק מֵהַהֲנַחֲיוֹת בַּטְּקֵסֵט הַעֵבְרִי כְּתוּבוֹת בַּסְּפֵרְדִית־יְהוּדִית (בְּאוֹתִיוֹת עֵבְרִיּוֹת), עוֹבְדָה הַמַּעֲיֵדָה

33 בחלק הנכתב באותיות לטיניות יש עדויות להגיית הצד"י כהגה מחוכך: tsouri (צוּרִי), oubratson (וּבְרַצוֹן). כלומר בהגיית כותב הספרון נתקיימו שתי ההגייות של הצד"י, בדומה למסורתו של פְרִיר.

34 réfana (רֶפָא נָא), bèrou cotéra (בְּחֻקוֹתֵיךָ).

35 בפרק הנזכרת תופעה נוספת, שקשורה לרצף הקריאה: הארכת תנועות בהתאם לנגינה. בספרון הבקשות התופעה מתבטאת בניקודים מעין חִיִּים; ואילו בתעתיקי פְרִיר היא מוצאת את ביטוייה בכתיבים מעין vénotéhénim (וּנוֹתִיִם), tsébaha (צֵבָא). תופעה זו יכולה להביא גם להנעת שווא נח, המתנועדת לא מעט במסורת בורדו ובאיון.

36 ממשפחה שמוצאה מאוויניון.

37 לדוגמה: מְטַבְּלוֹן, הַדְּחֵק, רַבִּי יוֹסֵי הַגְּלִילִי, מְנִין, שְׁמֵרָה, בְּרִיּוֹתֵינוּ. עם זאת תמיד צריך להביא בחשבון את אפשרות השפעתה של ההגדה בתרגום ונטורה.

38 למשל: יְרָאָה, תְּפָאָר, אֱלֹמִים, הַשְּׁבוּעוֹת, וּבְאַרְץ.

על המשך השימוש בשפה זו.³⁹ השיבות רבה נודעת למילים העבריות הכתובות בתעתיק לטיני בתוך התרגום הצרפתי על אף כמותן הקטנה. למשל המילה Nghiroub (עֵרוֹב) מעידה על שתי תופעות: על היעדר תשלום דגש לפני הרי"ש ועל הגיית העי"ן כהגה אפי בתחילת המאה התשע עשרה. למילה 'מצה' התרגום הצרפתי משתמש בשלוש מילים: matza, azime, schimour.⁴⁰ נשאלת השאלה מתי הגיעה לדרום-מערב צרפת המילה 'שמור' במשמעות מצה, מילה האופיינית לאיטליה.⁴¹ שאלה זו דורשת עיון לא רק בטקסט העברי או בתרגום הטקסט העברי (הנדונים בפרק זה) אלא גם במרכיב העברי בשפת הדיבור או בשפת הכתיבה המקומית; בסוף פרק י, אחד הפרקים העוסקים במרכיב העברי בלשון הדיבור, מתברר שמילה זו תועדה כבר בשנת 1779 בפנקס קהילת פירהורד, בתוך טקסט שכתוב ספרדית, ובצורה simurim.

בפרק ז נדונים שני פיוטים בעלי אופי מקומי מובהק. הפיוטים נמצאים בתוך סדר תפילות שהעתיק יעקב צורף איש בורדו בשנת התק"ע (1809). אחד הפיוטים מוקדש לנפולאון, כפיוטים לא מעטים מתחום השפעת צרפת בתקופה ההיא. האחר מתאר את 'נס המנורה' – מנורה גדולה וכבדה נפלה בכית הכנסת המקומי בשעה שעם רב היה שם ובנס

39 בתחום הקודש, בתרגום ההפטרות בעת הקריאה בבית הכנסת, השימוש הזה בספרדית נמשך עד המאה העשרים.

40 אותן שלוש מילים משמשות בהגדת ונציה שס"ט: 'פּוֹאֵי רומפירה אֵיל שְׁמור דִּי מִיזוּ אֵין דוֹי' (ובוצע מצה האמצעית מן השלוש לשניים [דף 13א]); 'פּאן לִינְאטוֹ אֵי אֲזִימָה... טוטוֹ אֲזִימָה' (חמץ ומצה... כולו מצה [דף 13ב]); 'לֵה פּאָסְטֵה קִי דֵה מְצִרִים פּו פּוֹרְטָאטֵה סִינְצֵה לִינְאָרְסִי קִי אֵין מְצוֹת סִי קוֹצֵי אֵיט אֵי מְאִינְיָאטֵה' (הבצק שנלקח ממצרים בלי להחמיץ נאפה למצות ונאכל [דף 113]).

41 מילה זו מופיעה במחזורים האיטלקיים החל במאה השלוש עשרה, כלומר מכתביהיד הראשונים של מנהג בני רומא. לדוגמה בכ"י פריז, הספרייה הלאומית heb. 599, שנכתב בשנת 1265: 'מביאין לפניו סל או קערה ובתוכה שלש מצות והן הנקראות שימורים שהן מחטין המשומרין מתחילה לשם מצה; יושם לב שהמילה 'שימורים' זוכה כאן להסבר. כך גם ב'שבלי הלקט', מקור איטלקי מובהק: 'ובתוכו שלש או שנים מצות הן נקראים שמורים לפי שצריכין שימור לשם מצה משעת קצירה' (עמ' 184). בספר 'כל בו', שנכתב בפרובנס, ושהשתמש הרבה ב'שבלי הלקט', אין המילה 'שימור' מופיעה במקום המקביל, וייתכן שהדבר מעיד על היעדרותה בתקופתו בפרובנס.

לא נפגע איש. אין בפרק זה פרטים לשוניים רבים,⁴² אך הוא מעניין הן כעדות לכתיבה בעברית בבורדו בתחילת המאה התשע עשרה, הן כעדות לפרטי החיים המקומיים.

בפרק ה, האחרון בשער השני, שמוקדש לטקסטים העבריים הכתובים, דן בראשון במקור העברי הקדום ביותר שהגיע לידינו מקהילות בורדו ובאיון – בסידור משנת תס"ז (1706), שנכתב בידי איש באיון שלמה פרנגניש.⁴³ בפרק נדונים כמה קווים לשוניים המתועדים בסידור, והחשוב שבהם לדעתי ניקוד ה"א הידיעה במילה 'האמור': האמור. ניקוד זה מקשר בין מסורת צאצאי האנוסים בדרום-מערב צרפת לבין המסורת המזרחית של לשון חכמים, שבה מתועדים ניקודים מעין באריג, האריג, האפיל.⁴⁴ פרט חשוב מאוד מתוך סידורו של פרנגניש נדון במקום אחר בספר, בפרק טז, העוסק במעבר $n < m$ בסוף מילה. בברכות השחר בסידור זה כתוב: 'מחבר רע משכן רע מפגם רע מעין רע', כלומר הסופר החליף את העי"ן במילה 'פגע' במ"ם. ביסוד טעות זו עומדות שתי תופעות: המעבר $n < m$ בסוף מילה וההגייה האפית של עי"ן. ככל הנראה זו העדות הקדומה ביותר להגייה זו בקהילות בורדו ובאיון.

השער השלישי מוקדש למרכיב העברי בלשונות המקום: בפורטוגלית⁴⁵ ובספרדית, ששימשו שפות הדיבור של בני הקהילות מן המאה השש עשרה עד השמונה עשרה, ובצרפתית, שהפכה להיות שפת הדיבור של היהודים בדרום-מערב צרפת מסוף המאה השמונה עשרה. שני עקרונות הנחו את המחבר בשער זה, והם הודגשו מספר פעמים. ראשית, כל מילה

⁴² אם כי יש לפחות פרט אחד בעל חשיבות כללית: בבית החמישי של הפזמון על נס המנורה נחנרות המילים ואיום/פדיון/היום. חרוז זה מעיד לכאורה על הזדהות מ'סונ' ו'בסוף מילה, ליתר דיוק על המעבר $n < m$, שהוא שריד פונטי מתקופת הדיבור הספרדי. הנושא נדון בהרחבה בפרק טז, והאזכור של התופעה כאן משמש מעין 'מבוא רחוק' לדיון שם.

⁴³ כתב-יד כולל 205 דפים. בראשון מצייין שהסידור הזה היה מוצג שנים רבות בספריית 'היכל שלמה' בירושלים באחד משלחנות הראווה.

⁴⁴ מעניינים וחשובים כמובן גם ניקודים וכתובים אחרים: מהם המעידים על המסורת הטובה בלשון חכמים: בְּטֶהְרָה, צְהִלָּה, בְּפִרְיָה וְרִבְיָה; ומהם המעידים על תופעות מאוחרות כמו התאפסות ה'א': וּמָצָר לְגִנְאֵלְנִי, טָאָרְנִי (>טהרני), או ההגייה החוככת של הצד"י: וְלֹא מְצֹא פְּנִים (>משוא פנים), בְּשֵׁר (>בצר).

⁴⁵ החומר הכתוב בשפה זו שהגיע לידינו מועט מאוד, כפי שמדגיש בראשון בכמה מקומות בספר.

עברית צריכה להיחקר בהקשרה הטבעי בלשון. עיקרון זה חשוב הן לחקר משמעות המילה הן לחקר השינויים הצורניים והפונטיים שעשויים לחול בה. שנית, חשובה ההבחנה בין הרובד המשובץ, שזורתו בלשון מורגשת, לבין המילים המשוקעות, שהן חלק טבעי של שפת המקום, ושלעתים, במיוחד בקרב בעלי השכלה יהודית נמוכה, לא נתפסו כמילים ממוצא עברי. בשער הזה חמישה פרקים. פרקים ט-יא מהווים חטיבה בפני עצמה ועוסקים במילים המתועדות בלשון הדיבור⁴⁶ וברישומים מקומיים שונים.⁴⁷ בפרקים אלו נדונים בפרוטרוט קרוב לחמישים מילים וביטויים, ואגב הדיון בהם מוזכרים במידות שונות של פירוט כמה עשרות יסודות נוספים. המילים נבחרות מהיבטים שונים החשובים לחקר המרכיב העברי.

קודם כול נדונים המילים והביטויים מבחינת השינויים הסמנטיים שחלו בשימוש בהם בהשוואה למשמעותם הפשוטה בעברית. שינויים אלו חלקם היו נפוצים גם בקהילות ישראל אחרות, חלקם היו מיוחדים ליהודי בורדו ובאיון. הביטוי 'אשת חיל' שימש כמשמעות תפילת השכבה לאישה;⁴⁸ 'ברכה' שימשה כמשמעות חרם; הצירוף 'המבדיל המבדיל' כמשמעות רחמנא ליצלן, חלילה; 'כתְּבָה' כמשמעות אישה חוקית;⁴⁹ 'מוציא' כמשמעות מעט, כמות קטנה; 'מי שבירך' כמשמעות כסף; '[להפריש] חלה' כמשמעות

46 בראש ראיון יותר מעשרים מסרנים מן הערים בורדו ובאיון. פרטי המסרנים מוזכרים בתחילת פרק ט, בפרק י ובמקומות רבים אחרים בשער זה.

47 העיקריים שבהם: אוסף תעודות מן השנים 1684-1791 הנוגעות לקהילות באיון, בידאש, לבסטיד-קלינס ופירהורד, שהוציא לאור ז'ראר נהון; פנקס קהילת בורדו מן השנים 1710-1787, שהוציא לאור שמעון שורצפוקס; פנקס המוהל מבורדו יעקב דה-משאש לשנים 1706-1742, שקרולין דרג'לו כתבה עליו עבודת מוסמך; פנקס קהילת פירהורד לשנים 1762-1785, שהוציא לאור נהון; לוח לחמישים שנה תקע"ה-תרכ"ד שהוציא יעקב רודריגז מונסאנטו בבורדו בשנת 1814; תקנון בית הכנסת של באיון שנכתב בשנת 1868; אוסף דפים בודדים והעתקות של מצבות קבורה, פרי עבודת השדה של בראש עצמו, שלא פורסם עדיין.

48 השינוי חל עקב תהליך מטונימי – המילים 'אשת חיל מי ימצא' פותחות את נוסח תפילת ההשכבה.

49 מתועדת גם המילה ketubo כמשמעות בעל חוקי. צורה זו מעידה על החיות של מה שניתן לקרוא הלשון היהודית של צאצאי האנוסים, שבה נגזרו צורות חדשות ממילה עברית. הסימנת הספרדית רומזת, יחד עם תופעות אחרות, על המקום המיוחד שהיה לספרדית בתודעה הלשונית של יהודי בורדו ובאיון.

לטעום מן האוכל;⁵⁰ 'עושה שלום' במשמעות אמירת שלום לפני פדה;⁵¹ reste à l'amidá (להישאר בעמידה) במשמעות שתוק.

באופן טבעי בכל השינויים האלה חל נוסף על התהליכים הסמנטיים הרגילים – כגון מטונימיה או מטפורה או מעבר ללשון נקייה – גם חילון, כי (כמעט) כל מילה עברית שנכנסה לשפת הדיבור נלקחה מכתבי הקודש. אך בדרום-מערב צרפת היו ממדי ההתבוללות וההתרחקות מן המסורת כה גדולים,⁵² שהחילון הגיע לכדי חילול. כך המילים 'מזוזה' ו'תפילין' שימשו במשמעות אף, חוטם, במיוחד אף גדול ומכוער, וכך גם המילה 'הנוכחיה'. תהליך דומה עברה המילה 'חיים', שמתועדים בו כמה שלבים: (א) 'כינוי לגלילי העץ שיריעות ספר התורה כרוכות עליהם ובהם מחזיקים בעת הגבהת הספר';⁵³ (ב) רימונים, עטרות ממתכת לספרי תורה; (ג) שדיים של אישה.⁵⁴

במספר מילים חלו התפתחויות פנימיות שהובילו ליצירת מונחים חדשים דווקא בתחום הדת, מהם שהיו משותפים לקיבוצים יהודיים שונים ומהם מיוחדים לדרום-מערב צרפת. כך המילה 'תפילה' שימשה במשמעות תפילת שחרית דווקא;⁵⁵ המילה 'התן' שימשה לא כפשוטה אלא במשמעות התן בראשית, התן תורה.⁵⁶ מיוחד ומקורי השימוש בביטוי 'פורים ראשון' במשמעות של פורים קטן. הביטוי מופיע בלוח להמישים שנה של יעקב רודריגז

50 בראשר מעיר שבין בני בורדו ובאיון המשתמשים בביטוי tirer la

[xala] לא פגש אף לא אחד שידע מהי מצוות חלה.

51 כפי שמעיר בראשר, הביטוי מתועד גם בידיש במשמעות: עומד

למות. אוסיף שהוא קיים גם בלשון יהודי רומא במשמעות: לסגת

מדברים.

52 ישיש אחד יליד באיון אמר לבראשר: 'לא היה לנו מנהג להניח

תפילין, שכן נזהרנו מדברים המבטאים אמונות תפלות'. משחק

המילים תפילין – תפלות קיים כמובן רק בתרגום העברי.

53 כפי שמעיר בראשר, הביטוי נתפתח ככל הנראה מן הביטוי

ביידיש 'עץ חיים', שלו אותה המשמעות. זהו אחד הפרטים

שניכרים בהם קשרים בין שפת האנוסים בדרום-מערב צרפת

ליידיש.

54 ציון גם שימוש רביעי, תשובה על אמירת 'סברי מרנן' של המברך

על היין.

55 כפי שעולה למעלה מכל ספק מן השימוש המקביל במשפט

les tres resas de Harbith, Thephila y Minha (שלוש התפילות

ערבית, תפילה ומנחה). משמעות זו נוספה על המשמעויות

הרגילות, כלומר כפשוטה וכמציינת את העמידה.

56 למעשה אין הדבר פשוט כל כך, והדיון במילה זו הוא מן

המעניינים ביותר בשער זה.

מונסאנטו משנת 1814; אך הוא מתועד בידינו לראשונה בלוח של מרדכי ונטורה משנת 1764, כלומר הביטוי הובא כנראה מבחוקן, אם כי הוא מיוחד ככל הידוע לנו לבני בורדו ובאיון.

שימוש מקורי נעשה במילה 'מתפלל' במשמעות נער בר מצווה,⁵⁷ והוא נוצר במקביל לביטוי הצרפתי faire sa prière (לעשות את תפילותו) במשמעות להגוג הגיגת בר מצווה, להגיע לגיל בר מצווה. ביטוי זה נקשר לתופעה חשובה מאוד המאפיינת את שפת הדיבור של יהודי בורדו ובאיון כלשון יהודים. לא רק המרכיב היהודי מאפיין את אוצר המילים של שפה זו. בצד החילון של המרכיב העברי וההתבוללות, סוגלה לעתים קרובות הצרפתית לצרכים יהודיים, היהודים המקומיים נהדרו מלהשתמש בביטויים נוצריים והעדיפו ביטויים אחרים אם כי צרפתיים. כך במקום communion (סעודת הקודש, טקס ההגעה לכגרות) השתמשו בצירוף majorité religieuse (כגרות דתית); במקום baptême (הטבלה) circoncision (מילה) (אם לא ב'ברית', 'ברית מילה'). בתור 'מרכיב עברי מוסווה' יכול היה לשמש אף ביטוי בספרדית (שמעמדה בתודעה הלשונית של בני מקום כסימן זהות יהודית דורש לדעתי דיון מיוחד ונרחב) – הכוונה לביטוי Alegria de la Ley (שמחת תורה).⁵⁸

שלושה היבטים עיקריים אחרים בחקר המילים של המרכיב העברי בשער זה קשורים זה לזה במקרים רבים: שינויים פונטיים ומורפולוגיים שחלו במילים אלו, קשרים ללשונות יהודים אחרות והתקופה שבה נכנסה המילה ללשון הדיבור או התקופה שסימניה ניכרים בצורת המילה. כך המילה 'זונה' מתועדת בשתי צורות: zóna, שהיא צורה מקומית צפויה, ו־zóyna⁵⁹, צורה המשקפת השפעה אשכנזית; וכך הגיית הצירוף 'ברית מילה' bRiz milá מעידה על השפעת אשכנז בהגיית התי"ו כ־s (z)

57 כפי שמראה בראשר, הביטוי 'בר מצווה' עצמו אינו מקורי בלשונם של יהודי בורדו ובאיון, אלא הובא בידי רבנים אשכנזים יוצאי אלזס וגרמניה.

58 מעניינת בהקשר זה גם המילה abastáranos, ששימשה בעבר בפי בני בורדו ובאיון, ושהיא בבואה מדויקת של 'דיינו' העברית.

59 גם בצורה zoyon, בנשילת ההברה האחרונה, תהליך נפוץ במסורת הלשון של בורדו ובאיון.

60 אמנם בהעברת הטעם להברה אחרונה בהתאם לפונטיקה הצרפתית.

61 גם במילים ובביטויים רבים אחרים ניכרת השפעת אשכנז, שהגיעה דרך המהגרים וכנראה יותר מכך דרך הרבנים. אפילו המילה לציון יהודי, yit, היא בבירור שאילה מידיש, yid

בהידמות ל-/m/ הקולית). כך גם המילה 'הפטרה', שנהגית בזמננו aftará, אך עוד בדור הקודם נהגתה aftará, בהתאם להגייה האשכנזית.⁶⁰ יש עדויות קדומות להגייתה של מילה זו, והעדות הראשונה שמביא בראשן היא רישום משנת 1760, המלמד על קדמות השפעת אשכנז באזור זה.⁶¹ ואילו הצורה 'פֶּרְשָׁה' – במקום 'פֶּרְשָׁה' – המשתקפת בהגייה perassa, והמתועדת ברישומים שונים החל מאמצע המאה השמונה עשרה,⁶² מקשרת את צאצאי האנוסים מדרום-מערב צרפת לקהילות ספרדיות אחרות, אלו שבמערב צפון-מערב אפריקה (אך לא בצפון-מזרח) ואלו שבמזרח⁶³ ולקהילות איטליה.

בספרו של בראשן נרמז גם קשר של יהודי דרום-מערב צרפת לקהילות דוברי ערבית.⁶⁴ בלשון המדוברת של יהודי בורדו ובאיון רגיל הפועל jaketer⁶⁵ (שנהגה xakté) במשמעות לדבר, לפטפט. פועל זה נגזר מן השורש xkt, הקשור באופן ברור ל'חִפְיִתָּה', השם של ספרדית-יהודית בצפון אפריקה.⁶⁶ אך על השפעת הערבית יש עדים גם בתקופות הקדומות. בבורדו היה קיים מוסד בשם Bicur Holein Jadide, היינו: ביקור הולים חדש. מעניינת מאוד הצורה los romanim / los romanims (רימונים, כלומר עיטורי ספר תורה), המתועדת משנת 1736. במילה זו משתקפת צורת הרבים הערבית رمان. כשצורה זו הפסיקה להיות מובנת כצורת הרבים, הוסיפו עליה את הצורן העברי ים, ולאחר מכן גם את הצורן הספרדי s.⁶⁷

קווים פונטיים ומורפולוגיים עשויים להצביע על קשר לא רק לקיבוצים יהודיים אחרים, אלא גם לתקופות קדומות.⁶⁸ הכתיב baraxa למילה 'ברכה' ברישומים קדומים (החל משנת 1711) מעיד על הגיית השווא כ־a,⁶⁹ שריד מתקופה קדומה. הכתיב bedajain (לצד bedajaim) ל'בית

62 אמנם לצד ההגייה parassa

63 כשמדובר על המילה שמחוץ למקרא.

64 או לתקופות שבהן אבות האנוסים דיברו ערבית, ראו מה שכתב בראשן בסוף הערה 139 בעמ' 171.

65 כך הוא נכתב בידי בן בורדו בזמננו.

66 בראשן דן במקרה זה בדרכי הגזירה, ראו: עמ' 170, הערה 138.

67 בכך קיבלה המילה ריבוי משולש. תופעת הריבוי הכפול נפוצה בלשונות היהודים וחשובה לאפיון; בספר הנסקר בראשן דן בה במקומות רבים אגב צורות מיוחדות, ובנפרד בסוף השער השלישי.

68 כמו לדוגמה הגיית השי"ן כ־s, המתועדת במילים רבות במרכיב העברי, ושהיא שריד מתקופת הדיבור הספרדי.

69 כאמור בזמננו הגיית השווא כ־e שולטת במסורת יהודי בורדו ובאיון.

החיים' נוצר בתקופה הספרדית, עקב המעבר $n < m$ בסוף מילה. נראה שגם מקרים לא מעטים שבהם הה"א אינה מתאפסת, אלא מתועקתת כעיצור החוכך x, רומזים לתקופות קדומות יותר, שבהן עדיין נהגתה. כך במילה xamaRá (המרה, כלומר חילוף הדת, התנצרות), וכך בפועל jarguer (להרוג, שנהגה xaRgé) ובצירוף xol xamoéd (חול המועד).⁷⁰

במספר מילים ניכרת פעולה משותפת של כמה קווים מן המנויים לעיל. שילוב זה בולט אולי יותר מכול במילה 'חרסת', הנפוצה בלהג יהודי בורדו ובאיון בצורה xaRóš.⁷¹ ה"ס הפכה ל"š כתוצאה מתיקון יתר כאשר בעת המעבר בדיבור מספרדית לצרפתית שחזרו בני בורדו ובאיון את הגיית השי"ן. ההברה האחרונה הלא מוטעמת נשלה ככמילים רבות אחרות מן המרכיב העברי בלשונם.⁷² שינויים הלזו גם במשמעות המילה, שהחלה לסמן דבר גרוע, מכוער, נחות, לא מכובד, וגם וסת של אישה.⁷³ קליטת המילה xaRóš בלשון הדיבור מתבטאת גם בכך שנגזרה ממנה מילה נוספת, jarochade (שנהגית xaRošád), כמשמעות דברים גרועים, התנהגות לא ישרה.⁷⁴

כפרק יב מובאים שני מכתבים צרפתיים שנכתבו ושנשלחו למחבר הספר בידי בן בורדו מישל לאון (נולד 1938) בשנת 1994 ובשנת 1995. לפי עדותו של המחבר, לאון הוא אחד היהודים האחרונים מבני בורדו ובאיון השומרים על מסורת אבותיהם, הן במנהגים הן בלשון. המכתבים כוללים אוצר של כמה עשרות מילים מן המרכיב העברי. המילים עצמן מוסיפות רבות לידיעת המרכיב העברי – הן מלמדות אילו מילים מתוך המרכיב העברי הן בעיני תושב בורדו בן זמננו מילים חיות. אנו למדים ממכתבים אלו מספר דברים חשובים נוספים.

70 גם במסורת יהודי איטליה התאפסה הה"א בדרך כלל, אך לעתים נשמרה, ואז הפכה להגה וילוני, כמו במילה Jacodimmi (יהודים).

71 כמובן גם RaRóš ו'xaxóš, בהתאם לווריאנטים המקומיים החופשיים בהגיית ה"r.

72 על כך ששינוי אחרון זה חל רק בתקופת הדיבור הצרפתי מצביע הכתיב jarrosset, שמופיע במכתב בספרדית משנת 1753.

73 במכתב הספרדי הנזכר משנת 1753 jarrosset מסמן דבר מטריד ולא נעים (משווים אליו תהליך של מעבר דירה).

74 תופעה נפוצה נוספת שראוי להעיר עליה היא שינוי קטגוריה דקדוקית: המילה 'אַבְּל' התחילה לשמש במשמעות מופשטת של אבלות; המילה 'מוציא' שינתה לא רק את משמעותה, כשהחלה לסמן כמות קטנה, אלא גם את המין (la motsi), וכך גם המילה 'מוסף' (la musáf); הצורה הפועלית 'יגדל' עברה תהליך העצמה ומשמשת במין זכר, le ygdal, לציון המנגינה שבה שרים את הפיוט 'יגדל אלהים חי וישתבח'.

קודם כול הם מאפשרים לראות את המילים בתפקודן בשפה, בשימושן החי. למשל עצם הידיעה שהמילה 'מוציא' מסמנת כמות קטנה אינה מאפשרת לקבוע אם המילה יכולה לשמש רק בנוגע לאוכל⁷⁵ או לסמן כמות קטנה שנפרדת, נחתכת, נפרסת מגוש חומר גדול,⁷⁶ או שמא היא יכולה לציין גם פרוטות של כסף (או במובן מופשט: כסף); והנה לאון אומר על כמות כסף קטנה c'était une motsi, כלומר: זה היה מעט מאוד. העובדה שהביטוי 'מי שבירך' מסמן כסף עדיין אינה מבהירה את מגוון שימושי בלשון; ולאון במכתבו משתמש בביטוי faire micheberar, היינו: לעשות 'מי שבירך', במובן: לשלם.

לאפיון שפת צאצאי האנוסים בני בורדו ובאיון חשוב מאוד לדעתי לבדוק את היחס בין צרפתית לספרדית, שמבצבץ במקצת מתוך המכתבים האלה. היחס הזה מתבטא באופן מפורש בשימוש במילים ספרדיות במכתב;⁷⁷ לאון מודע לשימוש הזה והעיר עליו בעצמו בסוף המכתב. מילים אלו השתנו בצורתן בהתאם לכללי הצרפתית. זיקה ללשון הספרדית באה לידי ביטוי גם בכתיב – בתעתיק החי'ית והכ'ף באות j (jota) של הספרדית. לאון השתמש בכתיב הזה הן במילים מן הרובד המשוקע⁷⁸ הן במובאות מן התנ"ך.⁷⁹ תעתיק זה אופייני לא רק לו,⁸⁰ אלא גם לבני בורדו ובאיון האחרים הנזכרים בשער השלישי בספרו של בריאשר.⁸¹ משמעותית ביותר בעיני העובדה שבני בורדו ובאיון משתמשים בכתיב זה לא רק בתעתיק מילים עבריות, אלא בכל מילה שאינה צרפתית, נראה לי שבכל מילה השייכת בעיניהם לעולם היהודי,⁸² כמו לדוגמה בפועל jaqueter/jaketer, היינו: לפטפט. אמנם המילה jaketer מוצאה בתחום דיבור ספרדי. אך לא כן המילה בידיש ממוצא סלאווי 'האפן' (תפס, גנב), שהדרה ללשון בני בורדו ובאיון כפועל japer (שנהגה xapé), שממנו נגזרו השמות japon (xapō), גנב,

75 כמו בדוגמה שבה מדובר בכמות קטנה של בשר.

76 כמו בתהליך פריסת הלחם, העומד בבסיס השימוש הזה.

77 Bendite (מבורך), s'apiader (להיות מאושר), amandeguilles (קציצות בשר קטנות).

78 jamara (המרה), Bejor (בכור), Jaroche (חרוסת).

79 Zejor (זכור), Cheal abija veyaguedeja (שאל אבין ויגדך).

80 הוא השתמש רק פעמיים בתעתיק באות r, במילה micheberar מן המרכיב העברי ובמילה lark במובאה מן המקרא.

81 כבר בספרו של לוי נכתב: jaroche. הציטוט מספרו של לוי בעמ' 132, הערה 35 מלמד כי המונחים 'ספרדי פורטוגלי' ו'באיוני יהודי' היו נרדפים בעיניו.

82 הייתי מכנה את אוצר המילים האלה המרכיב היהודי.

ו־japonne (xapon), גֶּנְבָה. פועל זה וכל המילים הגזורות ממנו נכתבים בידי בני בורדו ובאיון ב־j.⁸³

שאלה מרכזית בשער השלישי ואחת המרכזיות בספר כולו, ושיש לה חשיבות רבה במחקר, היא השאלה אם ניתן לכנות את שפת דיבורם של בני בורדו ובאיון, צאצאי האנוסים יוצאי ספרד ופורטוגל, לשון יהודים. כראשון עונה על שאלה זו בכותרת של פרק יב: 'שני מכתבים בצרפתית יהודית', וכן בפתיחת הפרק:

יהודי בורדו ובאיון מדברים כיום צרפתית רגילה ככל בן צרפת. אבל בתוך המשפחה ובמידה ניכרת גם בתוך הקהילה שימשה בפיהם... צרפתית שנבדלה מזו של בני המקום בקיומו של אוצר מילים ממוצא זר. מדובר בעיקר ביסודות ספרדיים ופורטוגליים וביסודות עבריים ועמם גם מעט מילים יהודיות אחרות שמוצאן כידיש או בערבית. הגם שאין למעשה כל סימן דקדוקי מבחין בין הצרפתית של היהודים לזו של בני המקום, היסודות השאולים הנ"ל המשמשים כדיבורם משווים לו מעמד של מעין להג יהודי צרפתי או ליתר דיוק סוציולקט נבדל מזה של הצרפתים.

הערכה זו מתאשרת מעובדות וממסקנות נוספות שעולות מן הספר. יסוד חשוב בהגדרת דיאלקט וסוציולקט הוא תודעת הדוברים שהם נבדלים כדיבורם מיתר דוברי השפה. נראה שתודעה זו הייתה קיימת אצל יהודי בורדו ובאיון. היא באה לידי ביטוי קודם כול ברצון של בני קהילות אלו לפרש את המילים מן המרכיב היהודי כשהם מדברים עם בן אדם שאינו בן המקום. 'אינו מן הקבוצה הדוברת את הלשון. הם רואים צורך להוסיף לשונות ביאור הפותחים בביטוי c'est à dire [כלומר], או vous comprenez? [אתה מבין?], כדי להציע את פירוש המילה או את כוונת הביטוי'.⁸⁴ והשובה מאוד העובדה שהם עושים כך לא רק במילים

⁸³ כתיב זה משמש גם לכתיבת המילים jaler (xalé, לאכול), jalon (xalé, אוכל), הגזורות כנראה מן הפועל העברי 'אכל' (כפי שמשער בראשן בסימן שאלה), אך מוצאו אינו שקוף, וודאי לא לבני בורדו ובאיון, הרחוקים הן מן המסורת הן מחקר לשונות היהודים, ובכל זאת הם כותבים את המילים האלה ב־j, בגלל שייכותן למרכיב היהודי.

⁸⁴ וראו לדוגמה: 'למי שפקפק בהוראת המילה בהקשר זה [חיים] במשמעות 'שדיים של אישה' הוסיפה הדוברת את המשפט המבאר 'Il s'agit de beaux seins' = 'מדובר בשדיים נאים', ואף טרחה להשתמש בידיה כדי להראות במה מדובר!'

העבריות, אלא בכל ה'מילים שאינן צרפתיות "טהורות", כלומר הקווים המאפיינים בעיניהם את דיבורם יוצאים מגדר המרכיב העברי הטהור, אך נשארים בגדר המרכיב שמאפיין אותם כיהודים. לאמתו של דבר לעתים, אולי לעתים קרובות, הדוברים גם אינם מסוגלים להבחין במרכיב עברי, כמו במקרה של הביטוי faire à xasi, לעשות חצי, במשמעות לְחַלֵּק – יש דוברים שחושבים שהמילה xasi היא ספרדית או פורטוגלית. יש מקרים שבהם גם בראשן עצמו מסופק במוצא המילה, כמו במקרה של המילים jaler, jalon (>אָכְלֵ?). ויש שמוצא המילה אינו ברור ונשאר בגדר שאלה, כמו המילה jana (שנהגית xana) במשמעות: זהירות, שקט. חשוב שגם במקרים אלה יהודי המקום מרגישים כי היסודות האלה אופייניים ללשונם. בין היתר מתבטא הדבר בכך שההגה x תועתק בהם בִּן.⁸⁵ הדבר קשור כנראה גם לתפיסת היסוד הספרדי או הפורטוגלי כיסוד שמאפיין את קהילות היהודים של האזור.⁸⁶ על הקשר שהיה קיים בין היהודיות שלהם לבין הספרדיות מעידה העובדה שהם השתמשו עד המאה העשרים בתרגומים היהודיים הספרדיים להפטרות.⁸⁷ חשוב גם הדבר – שבראשן מדגיש כמה פעמים – שיהודי המקום נמנעים משימוש באוצר המילים הנוצרי הצרפתי המובהק ומעדיפים ביטויים יהודיים וניטרליים.⁸⁸ בפרק יג, האחרון בשער השלישי, נדונות המילים העבריות מפנקס תפילות שנכתב בידי יעקב רודריגז אלי (1901-1976), תושבבאיון, שהיהאחד הפעילים בבית הכנסת בעיר. פנקס תפילות כתוב בצרפתית, ועיקר העניין בו במילים העבריות בתעתיק לטיני. בראשן מחלק מילים אלו לשתי קבוצות,

85 מבחינה פונטית הם יכלו להשתמש בִּן, וכך אכן עשו לפעמים; אך בשימוש בִּן משתקפת תודעתם הלשונית. החיבור של כללי הכתיב ספרדי ושל כללי הכתיב הצרפתי נראה מוזר לעתים; כך במילה paje (>פחד, בנשילת ההברה הלא מוטעמת בסוף מילה) החייתית מתועתקת בִּן, אך בסופה נתווספה e כדי ללמד שהִן אינה נאלמת בהגייה.

86 ראוי להזכיר בהקשר זה שהשם הרשמי שלהם היה במשך דורות רבים מאוד הסוחרים הפורטוגלים.

87 גם הספרדית הטהורה שלהם הייתה (לפחות) בעלת קווים יהודיים. על כך מעידה לדוגמה המובאה מתוך תקנון הלימודים בתלמוד תורה של באיון, שנכתב כנראה במחצית הראשונה של המאה השמונה עשרה: los que meldan perassa; הפועל meldar (למד, קרא) הוא פועל יהודי רומאני מובהק.

88 יזכר גם המקרה של המקבילה faire sa prière 'מתפלל' לציון בר מצווה – הביטוי הלועזי הוא במקרה זה ביטוי עברי במסווה צרפתי.

וההשוואה ביניהן מאפשרת לו להדגים עקרון מחקר חשוב – הבחנה בין המילים השייכות למרכיב העברי המשובץ לבין מילים למדניות שאינן ידועות לרוב של הדוברים.⁸⁹ כללי התעתיק בשתי הקבוצות האלה שונים. לדוגמה לתעתיק החי"ת והכ"ף בקבוצה של מילים משוכצות משמשת הדיגרמה Zarhor:rh (זכור), rhatan (חתן), l'Herhal (היכל). דיגרמה זו⁹⁰ מעניינת, כי היא מקבילה לסימן \bar{r} המופיע בתעתיקי פריז. ואילו ברשימת שמות פרשיות התורה, שהן דוגמה לתעתיק למדני שאינו מושרש במסורת חיה, הומצאה דרך להבחין בין תעתיק החי"ת לתעתיק הכ"ף: הכ"ף מתועתקת אף כאן בדיגרמה Lerh lerha :rh (לך לך), ואילו החי"ת מתועתקת או כאות h או בדיגרמה Noah :hh (נח), Pinhhas (פינחס), Chelahh lerha (שלח לך). הכתיב hh שימש לוונטורה, שספריו נפוצו כבודרו וכבאיון במאה התשע עשרה.⁹¹ מסובך הרבה יותר עניין תעתיקי העי"ן. ברשימה הלמדנית העי"ן מתועתקת ng/ngh בלא תלות כמעמד בהברה: Ngamos (עמוס), tazriang (תזריע), Ngheqeb (עקב). אך ברשימה של המילים המשובצות לרוב אין לעי"ן ביטוי בתעתיק: שומק (עומר), Atsereth (עצרת), Hamoöd (המועד).⁹² רק במילה אחת יש ביטוי לעי"ן, והיא מתועתקת ב-n: Tichna be Ab (תשעה באב).⁹³ לדעת בראשור העניין יכול להיות קשור לאבדן הגיית העי"ן כהגה אפי בהשפעת רבני אשכנז ששימשו בקהילה.⁹⁴

89 את הניגוד הזה ניתן להביע גם, כניסוחו של בראשור בפרק זה, כניגוד 'בין מילה בכותרת או ברשימה למילה משוכצת'. הבחנה זו חשובה בכל החומר הנחקר בספר, במיוחד בתעתיקים ארוכים של הסידורים פרי העתקתו של פריז.

90 היא נמצאת גם בתעתיקים שמביא בראשור בפרקים ט-יא בשם בני בורדו ובאיון מן המאה העשרים.

91 כתיב זה היה נפוץ במאה התשע עשרה, ושד"ל השתמש בו בתרגומו לתורה; לתעתיק כ"ף אימץ שד"ל את הכתיב הגרמני ch.

92 הכתיב Hochana (הושנא) לדעתי אינו חד-משמעי (הוא הובא גם בצורה אחרת: Hochanna). ה"ח (או ה"ח) עשויה להיות גם תעתיק של הצירוף 'ענ', שהיה עשוי להיגות nn ולהתפשט עד n בגלל ביטול ההכפלה.

93 אך ראו לעיל בהערה הקודמת.

94 דעה זו נתמכת בתוכנו של המכתב הראשון של לאון (פרק יב), המוקדש כמעט כולו לעובדה שבראשור הציל והצדיק ('גאל') את השימוש העתיק ב-n להגיית העי"ן.

אחרי ביסוס העובדות והנתונים מן הטקסטים הכתובים ומלשון הדיבור וניתוחם בשער השני והשלישי עובר בר־אשר בשער הרביעי, 'פרקי דקדוק', לדיון בכמה סוגיות כלליות.

פרק יד מוקדש להתפתחות הגיית הצד"י. מן החומר שנכתב במאה השבע עשרה והשמונה עשרה עולה שעד סוף המאה השמונה עשרה הכירו יהודי בורדו ובאיון רק את ההגייה החוככת של צד"י.⁹⁵ מן החומר המועט מאוד שהגיע מן המאה התשע עשרה ניתן ללמוד שהגיית הצד"י כהגה מחוכך כבר הייתה ידועה לבני המקום ומהלכת בקריאתם ובכתיבתם, אך אי אפשר לקבוע את מידת תפוצתה.⁹⁶ לבדיקת הגיית הצד"י במאה העשרים עומדים לרשותנו כמה מקורות. בתעתיקים של פרייזר ההגייה המחוככת שולטת, אך נמצאת גם ההגייה החוככת. במחזור לראש השנה היחס הוא 88 אחוז ts/tz/ds כנגד 12 אחוז s/ss.⁹⁷ ניתוח הפרטים המוצג בסעיף זה מעניין בפני עצמו. כך המילה 'מצרים' נכתבת כמעט תמיד ב־s: misrayim, ורק פעם אחת ב־ts – כלומר מילה שגורה שמרה על ההגייה הישנה.⁹⁸ מסקנות אלו נתמכות גם בנתונים אחרים. מעניין שבהעתקות באותיות לטיניות שנעשו בידי תושב בורדו מישל לאון לפי בקשתו של בר־אשר התעתיק ב־s נעלם כמעט לחלוטין, ואילו בהקלטת קריאתו יש כמה עדויות להגייה זו, כלומר ההגייה המשיכה

95 לדוגמה halissa, misba, massoth, nefusoth, sedaka

96 בר־אשר מסתמך על שני מקורות מן המאה התשע עשרה: תקנון בית הכנסת בבאיון שנכתב בשנת 1868 וההגדה בתרגום ונטורה, שיצאה לאור בבורדו באמצע המאה. בתקנון בית הכנסת ניתן לעקוב אחרי הצד"י רק במילה 'מצווה'. זו נכתבה תשע פעמים ב־s (Misvots, Bar-Misva) ורק פעם אחת ב־tz (Bar-Mitzwah). אך המילה 'מצווה' שייכת למילים נפוצות ושגורות בפה ששומרות על הגייה עתיקה גם כשביתר המילים ההגייה כבר נשתנתה. לעומת זאת בהגדה בתרגום ונטורה הצד"י תמיד מתועתקת על ידי ts (OURHHATS, YAHHATS, MOTSI MATSA), אבל הגדה זו חשודה בייבוא מסורות.

97 ראוי להזכיר שבקטעים מן הסידור לערב שבת שהעתיק פרייזר, ושנתחו בפרק ד של הספר, התעתיק s/ss הוא הרוב; מכאן מסקנות חשובות באשר לשמרנות של הטקסטים השגורים בפי כול.

98 התעתיק tz מתועד לרוב בסוף מילה. אולי יש לקשור זאת לנטיית ממצאי התעתיק לטרנסליטרציה, להמצאת סימן מיוחד לכל אות עברית בתעתיק. כפי שרואים בתצלומים שבסוף הספר, ה־s בתעתיקים היא אות קטנה שאינה יוצאת מגדר השורה, ואילו ל־z זנב ארוך שיוּרד למטה. אולי פעל כאן הרצון להבחין בתעתיק בין צד"י מצעית לצד"י סופית בעלת זנב ארוך.

להתקיים בקריאה אף שהתודעה הדקדוקית החדשה (?) מנעה את ביטוייה בתעתיק. בר־אשר הדגיש בפרק יב שבמילים מן המרכיב העברי שמוצאן העברי כבר אינו שקוף וידוע לבני הקהילה הצד"י ממשיכה להיחגות כהגה חוכך. כך בביטוי faire à xasi, לחלק, שכבר הוזכר לעיל, וכך בפועל safoner, שמשמעותו להסתיר, להחביא, ביטוי ייחודי לבני בורדו ובאיון, שמוצאו מן המילה 'צפון' בהגדה של הפסח.

פרק טו מוקדש לארבע סוגיות בתורת ההגה. הראשונה, הגיית דו־התנועה – ? בסוף מילה, אהובה על המחבר עוד מימי עיסוקו בכ"י פריז למשנה. אז טען בר־אשר בטענות כבדות משקל שהנקודה תחת היו"ד בצורות מעין זכ"י, שִמְאִי אינה מפיק, אלא חיריק, כלומר היא מעידה על פירוק דו־התנועה $ay < aye$.⁹⁹ בספר הנסקר בר־אשר מביא הוכחות חרמשמעותיות לתהליך זה אצל בני בורדו ובאיון מתעתיק ברישום משנת 1770: Gabayi, Gabaye (גבאי). דוגמה נוספת לתהליך זה (או לתהליך דומה, $a'e < ay$) מביא בר־אשר מסידורו של שלמה פרננדיש: הַנְדָּאִי. אגב דיון בפירוק דו־התנועה במסורת דרום־מערב צרפת כמאה השמונה עשרה מביא נתון מעניין מאוד מכתב־יד פרמה א של המשנה, את הניקודים הַכְּכִי, וְכְכִי.¹⁰⁰

התופעה השנייה שבר־אשר דן בה בפרק זה היא נשילת עיצורים סופיים. בעניין זה ראוי לשבח את הדקות ואת הדייקנות של הניתוחים בשער הרביעי של הספר. כפי שמעיר בר־אשר עצמו, 'אמת, בצרפתית הפרזיאית (שהיא לשון המופת) ובלהגים האחרים אין עיצור סופי נהגה על פי רוב'. אך על סמך הרישומים השונים מתקופה שבה הייתה שפת צאצאי האנוסים ספרדית – הן תעתיקים בטקסטים כתובים בספרדית¹⁰¹ הן בסידורו של פרננדיש¹⁰² – בר־אשר מוכיח שנשילה זו נבעה מאי הגייתו של העיצור הסופי בספרדית, אם כי כשריד של התקופה הספרדית התופעה מתועדת היטב גם בתקופת הדיבור הצרפתי.

99 בר־אשר, פרקים, עמ' 43–45.

100 כלים יז, יז; אהלות יג, ה; על פי כ"י פרמה, פלטינה 3173 (דה רוסי 138; ריצ'לר 710). אמנם דו־התנועה מתפרקת בדוגמות אלו (ובחלק מהדוגמות מרישומים מדרום־מערב צרפת) לא ל־ayi, אלא ל־aye. אך כפי שמעיר בר־אשר, שתי ההגיות קרובות מאוד ויכולות להיות ביטוי לתהליך אחד.

101 loula (לולב), Maso (מצות).

102 כוכה (כוכב), ברעה (ברעב).

התופעה השלישית הנדונה באותו פרק אף היא שורשיה בתקופת הדיבור הספרדי והפורטוגלי והיא נמשכת עד ימינו – אבדן הכפלת העיצורים. תופעה זו מתועדת היטב הן ברישומים מן התקופה הספרדית¹⁰³ הן בתעתיקים של פרייר¹⁰⁴ הן בעדויות אחרות. קשורים לתופעה כללית זו כמה פרטים מעניינים. הסמ"ך והשי"ן במעמד בין-תנועתי מתועתקות בתקופה בצרפתית בדרך כלל בדיגרמה ss.¹⁰⁵ וזאת מפני ש-s פשוטה נקראת בצרפתית כהגה קולי z. אף פ"א רפה מסומנת בדרך כלל בשתי אותיות, ff,¹⁰⁶ כי הכתיב בשתי ff באמצע מילה נפוץ בצרפתית. ביטוי מקורי ומעניין נמצא בשיטת התעתיק המקומית לקו פונטי נוסף שמקורו בתקופת הדיבור הספרדי – הגיית r בראש מילה נפוץ בצרפתית. ביטוי שתי תנועות באמצע המילה כהגה כפול. בשיטת תעתיק שאין בה כל משמעות לכתיבת שתי אותיות הומצא אמצעי אחר לסימון ההכפלה: כתיבת שלוש אותיות רצופות. וכך מתועתקות המילים Rrrang, lerrrachan, arrechagnim, Rrrachang (רע, לרשע, רשעים, רשע).

התופעה הרביעית שדן בה בר־אשר בפרק טו היא נשילת הברה סופית לא מוטעמת. לעומת פירוק דו-התנועה הסופית, שהוא תופעה קדומה מאוד, ונשילת העיצור הסופי ואבדן ההכפלה, שהם תופעות מהתקופה הספרדית – נשילת הברה סופית לא מוטעמת היא פרי ההתפתחות שחלה בתקופת הדיבור הצרפתי. הייתה זו תוצאה של כללי ההטעמה בצרפתית, שבה כל המילים מוטעמות בהברה האחרונה, וכל מילה שמוטעמת באמצעה דינה להתקצר בהברות שאחרי הטעם או להעביר את הטעם להברה האחרונה. העברת הטעם חלה במילים לא מעטות: lel asedÉR (ליל הסדר), aaRéts (הארץ).¹⁰⁷ אך נפוצה יותר נשילת ההברה האחרונה: yay > yayin (יין), pax > paxad (פחד), Roškod (ראש חודש), lexem > lex (לחם), šexiyán (שהחיינו).¹⁰⁸ במילה 'ספר' חל תחילה שיכול בין ה-e ל-r ואחר כך נשלה ההברה, וכך נוצרה הצורה sefR.¹⁰⁹

103 masoth (מצות), Jasan (ןן), Thephila (תפילה), Kipur (כיפור).

104 libi (לבי), gnimi (גמי), ségoulatéra (סגולתֶרָה).

105 yéréssou (יֶרֶסּוּ), yassis (יָשִׁישׁ).

106 Choffet (שופט).

107 במילה שצורתה הושפעה מיהודי אשכנז: aftoRá, בשמירה על הקמץ האשכנזי.

108 במילים שצורתן הושפעה מיהודי אשכנז: māmzer > mamz (ממזר), šíkse > šiks (שקצה).

109 sefR כמעט חוזרת לצורה שקדמה לשמות הסגוליים.

בפרק טז בראשון דן בהגיית מ"ם סופית, ליתר דיוק במעבר $n < m$ בסוף מילה. בנשילת העיצור הסופי היה ספק אם התהליך חל בתקופה הספרדית או בזו הצרפתית, ובראשון הכריע לטובת התקופה הספרדית, ובמקרה של המ"ם שהופכת לנו"ן בסוף מילה יש לכאורה פיתוי לייחס את התופעה לעברית חז"לית. אך גם במקרה זה בראשון מגיע למסקנה הדימשמעית ששורשי התופעה בספרדית.¹¹⁰ על היעדר הקשר לעברית הקדומה מעידים קודם כול הילופים רבים במחזורים שהעתיק פריר, שבהם לצד temidim (תמידין) ו־rabin (רבים), שניתן לייחס בקלות לעברית הקדומה, מתועדים yanoun (ינום), bayon (ביום), léyon (ליום), chérain (שָׁכַם), sadim (סדין) ורבים כיוצא באלה שאין להם דוגמה בתקופות הקדומות של העברית, ושמעידים על המעבר הכולל $n < m$ בסוף מילה ועל תיקוני יתר. העדויות הקדומות לתהליך זה הן מראשית התייעוד מקהילות בורדו ובאיון. כך בתעתיק התפילה שנהגתה כסתר באמצע המאה השבע עשרה נכתב leolan (לְעוֹלַם). ברישומים מן המאה השמונה עשרה נמצאת הצורה Purin (פורים). ונפוצה מאוד המילה Bedajain (בית החיים), שמתועדת גם ברישומים צרפתיים.

פרק יז, האחרון בכרך הראשון, מוקדש לשתי תופעות פונטיות. הראשונה, מימוש רצפי תנועות בתנועה אחת, גובלת בתחביר. על סמך השמטות התנועות בתעתיק של פריר והגיית אנשי בורדו ובאיון בראשון מוכיח ששתי תנועות רצופות אכן התלכדו לתנועה אחת, ושהכתיבה בשתי אותיות, השולטת בתעתיק, נגרמה על ידי הטונסליטרציה, שכנראה עמדה ביסוד התעתיק.¹¹¹

הסוגיה האחרונה שדן בה בראשון היא תשובה על השאלה שנשאלת בסוף פרק ב, הפותח את הדיונים הלשוניים בספר: האם הדיגרמה ng, שבה מתועתקת העי"ן הסוגרת את ההברה (בניגוד ל־gn במעמדים אחרים), מסמנת הגה אפי וילוני או אנפוף של התנועה בסוף ההברה? בפרק זה, על סמך הילופים בתעתיקי פריר,¹¹² תופעות נוספות בתעתיק¹¹³ וההגייה

¹¹⁰ בשפה זו כל m סופית הפכה ל־n.

¹¹¹ נראה שמקרים רבים מאוד של טרנסקריפציה סיבתם בהיסח הדעת, ולא בכוונת המתעתיקים.

¹¹² youtang (יֹוֹתָן), vénatang (וֹנֹתָן), vehichang (וֵאִישָׁן), chenatang (שֵׁנֹתָן), chavatang (שוֹוֹעַתָּם); במילה זו חל תחילה התהליך הספרדי $n < m$, ולאחר מכן, בתקופת הדיבור הצרפתי, התבטאה ה־n רק באנפוף התנועה.

¹¹³ הכתיבים מעין balébanone (בלבוןן), yénouboune (ינובוןן) רומזים (או מעידים) על כך שבלא e בסוף מילה לא נהגתה ה־n כעיצור.

החיה ששמע מפי בני בורדו ובאיון, בר־אשר קובע בצורה משכנעת שהסימן הזה מציין אנפוף של התנועה.

בכרך השני בר־אשר מביא כאמור מהדורה כמעט דיפלומטית¹¹⁴ של תעתיקי המחזוריים והסידורים פרי עבודתו של פריר. המהדורה מלווה בהערות מרובות, שמוסיפות על הנאמר בכרך הראשון, מדגימות את התופעות הנדונות בו ולעתים מבהירות. לטקסט רצוף תמיד יש יתרונות שאין לגיתוח, ועלי להודות שבכמה ממסקנותיו של בר־אשר בכרך הראשון השתכנעתי דווקא דרך הקריאה של החומר שבכרך השני. חשוב גם המבוא לכרך, שבו בר־אשר קובע שפריר לא היה ממציא התעתיק שהשתמש בו, אלא רק מעתיק של הטקסטים שכתבו לפניו. בקביעה זו בר־אשר מסתמך על ייחודי העתקה המלמדים על העתקה מכנית¹¹⁵ ועל דרכי תעתיק שונים מעט בקווים מסוימים בקטעים שונים – כלומר פריר העתיק קטעים שנכתבו בכללי התעתיק דומים מאוד, אך שונים בפרטים.¹¹⁶

לסיכום, ספרו זה של בר־אשר חשוב מכמה בחינות. קודם כול הוא מציג מסורת עברית שלא הייתה ידועה עד כה – מסורת צאצאי האנוסים בדרום־מערב צרפת. הוא מתאר את המסורת הזאת על שני פניה, זה המשתקף בטקסטים הכתובים עברית וזה שבא לידי ביטוי במרכיב העברי בשפת הדיבור. הטקסטים הכתובים עברית שחקר בר־אשר מתחלקים לשתי קבוצות: אלו הכתובים בתעתיק לטיני ואלו הכתובים באותיות עבריות, שהקדומים שבהם עולים לתחילת המאה השמונה עשרה. כל מקור נחקר בנפרד ובהשוואה למקורות אחרים. גם העדויות על המרכיב העברי מתחלקות לשתי קבוצות עיקריות: לעדויות בעל־פה, שנאספו בידי המחבר עצמו מפי עשרות מסרנים, ולעדויות בכתב, שחלקן נמצאות בספרים המוקדשים ליהודי דרום־מערב צרפת, וחלקן נאספו אף הן בידי המחבר עצמו. גם מקורות המרכיב העברי נחקרו כל מקור לעצמו וכן בהשוואה למקורות אחרים. אחרי תיאור שתי החטיבות האלה, הטקסטים הכתובים עברית והמרכיב העברי, עובר בר־אשר לדיון בתופעות ובקווים

¹¹⁴ יש במהדורה תיקונים מעטים של המהדיר (שתמיד מציין בהערה את הגרסה שלפני התיקון) והשוואה לתעתיקים מקבילים שאף הם נעשו בידי פריר ובידי אשתו, שהעתיקה ממחברותיו.

¹¹⁵ המילים Abinou malquénou (אבינו מלכנו) מופיעות אצלו באמצע העמוד, ואילו הקווים שצריכים לסמן את החזרה על הביטוי המצוטט רשומים לפניו ואחריהן.

¹¹⁶ כגון השימוש ב־א או ב־qu לסימן כ"ף וקו"ף; השימוש ב־rrr לציון z כפולה; כתיב ne לנו"ן בסוף מילה.

הכלליים המאפיינים מסורת עברית זו. בראשן מציג אפוא בספר זה את כל שלבי מחקר המסורת – מגילוי קיומה דרך איסוף וניתוח של הנתונים ועד תיאורה הכללי על קווי העיקריים.

הספר חשוב גם בכך שבראשן מציג גישות מתודולוגיות שונות, מבהיר את הבחירה אילו מהן לנקוט בכל עניין ועניין וממחיש את השימוש בהן. המקורות המגוונים דורשים כל אחד גישה מיוחדת, שלעתים היה צורך להמציאה במיוחד. חשיבות הגישות האלה גם בכך שהן פותחות דרכים חדשות בהקרה לשונות היהודים.

ואולי הדבר החשוב ביותר הוא גילוי לשון יהודית חדשה. ידוע ש'אלוהים' כותב בעברית, אך מדבר ביידיש; הוא מדבר גם בג'ודזמו, בערבית-יהודית ובשפות יהודיות אחרות. אחרי הופעת ספרו של בראשן אנו יודעים שהוא מדבר גם בצרפתית-יהודית.¹¹⁷

נספח: הערה על הגיית העי"ן

אחת התופעות המעניינות ביותר שגילה בראשן במסורת צאצאי האנוסים בני בורדו ובאיון היא קיום שני אלופונים בהגיית העי"ן: בראש הברה ובמעמד בין-תנועתי העי"ן מתועתקת בדיגרמה gn ונהגית כהגה חכי אפי; כשהעי"ן סוגרת את ההברה היא מתועתקת בדיגרמה ng וככל הנראה אינה נהגית כעיצור, אלא גורמת לאנפוף התנועה שלפניה. לאמתו של דבר שני אלופונים של העי"ן קיימים (או נרמזים) בכמה מסורות עברית שמתועדת בהן הגיית העי"ן כהגה אפי.

אחת העדויות הראשונות להגיית העי"ן כהגה אפי מצויה בספרו של יהודה אריה מודנה 'תולדות מנהגי היהודים', שיצא לאור בפרז' בשנת 1637. בספר זה מובאות מספר מילים עבריות בתעתיק לטיני. העי"ן מתועתקת שם ב'm, אך רק בסוף ההברה: Arban Canfod, Chiriat Sheman,

¹¹⁷ הספר הוצא לאור בצורה יפה מאוד, טובים ומגוונים המפתחות שבסוף הכרך הראשון; השתמשתי בהם הרבה ואני יכול להעיד על נוחותם. החיסרון הרציני הוא שגיאות ההדפסה, ואביא רק דוגמה אחת: בעמ' 38 נשאלת השאלה מה הייתה ההגייה של עי"ן הסוגרת את ההברה, ומוצעות שתי תשובות אפשריות, ובהערה 71 שם נאמר שבסוף המחבר מקריע לטובת האפשרות הראשונה (המימוש האפי הוילוני), ואילו בפרק יז הוא מקריע לאפשרות השנייה (אנפוף התנועה). אך בשנת תשס"ז כבר יצאה לאור מהדורה שנייה, ובה תוקנו השגיאות ונוספו דברים, בכרך א בעמ' 353-355, בכרך ב בעמ' 389-390.

Chirad Sceman¹¹⁸. ביתר המעמדים אין לעי"ן כל ביטוי, או שהיא מתועתקת (בראש מילה) ב-h.¹¹⁹

בהקדמה למילוננו למילים העבריות בידיש תיאר גוטפריד זליג את העי"ן בהגיית היהודים כהגה אפי, אך הוסיף שהגייה זו נשמעת רק בסוף ההברה אחרי פתח, והביא כדוגמה את המילה Ja-dain-ti (ידעתי).¹²⁰ עדות ברורה ורחבה מצאתי בסידור של יהודי ג'מאייקה,¹²¹ שהטקסטים נדפסו בו במקורם בעברית, בתרגום לאנגלית, ומה שחשוב לענייני – בתעתיק לטיני. בתעתיק זה העי"ן מוצגת בתפוצה הזזה לזו שבתעתיקי פריד: gn לסימון עי"ן בראש ההברה ובמעמד בין-תנועת, ו-ng לסימון עי"ן הסוגרת את ההברה, ואביא לדוגמה שלוש מובאות:

א. Shemang Yisrael, Adonai Elohenu, Adonai Echad Baruch
shem kevod malchuto legnolam vagned
ב. Gna-le-nu le-shab-be-ach la-adon hak-kol la-tet ge-dul-
lah le-yo-tser beresheet. Shel-lo gna-sa-nu kego-yei
...ha-aratsot ve-lo sa-ma-nu ke-mish-pechot ha-adamah
Shehem mish-ta-havim le-he-bel va-rik umit-pal-le-lim el)
(Ello yoshi-ang
ג. Hinno Adon gno-lam le-chol not-sar / Yo-reh ge-du-lato
u-mal-chu-to. / She-fang nebuato ne-ta-no el / An-she se-
gu-lato ve-tif-arto. / Tso-feh ve-yo-de-ang se-ta-renu /
Mab-bit le-sof da-bar be-kad-mu-to. / Go-mel le-ish cha-

¹¹⁸ מודנה, עמ' 14, 26.

Harvid, Merubaad, Hez Haim, Scemona Asre, Haleno Lesabeah, ¹¹⁹

Haleno Lesciabeah, Mazza Ascira, Meubar, Homer, Hazazel,

Amalech, Tisha beau

¹²⁰ זליג.

¹²¹ אני מודה מאוד לאלון גילדוני, שליח הסוכנות היהודית

בג'מאייקה, שצילם את הסידור והעמיד לרשותי את התצלומים.

אביא את שער הסידור במלואו, כי מנויים בו כל התאריכים

החשובים (והידועים): JAMAICA'S JEWISH COMMUNITY:

FIRST ESTABLISHED IN SECRET BY MARRANOS FLEEING THE

INQUISITION DURING THE SPANISH RULE 1494-1655 / Officially

established 1655 / UNITED CONGREGATION OF ISRAELITES

Founded 5th April, 1921 by the Final Amalgamation of the

SEPARATE JEWISH CONGREGATIONS in Kingston, Jamaica /

SEPHARDIC – ESTABLISHED 1692 / ASHKENAZI [ESTABLISHED]

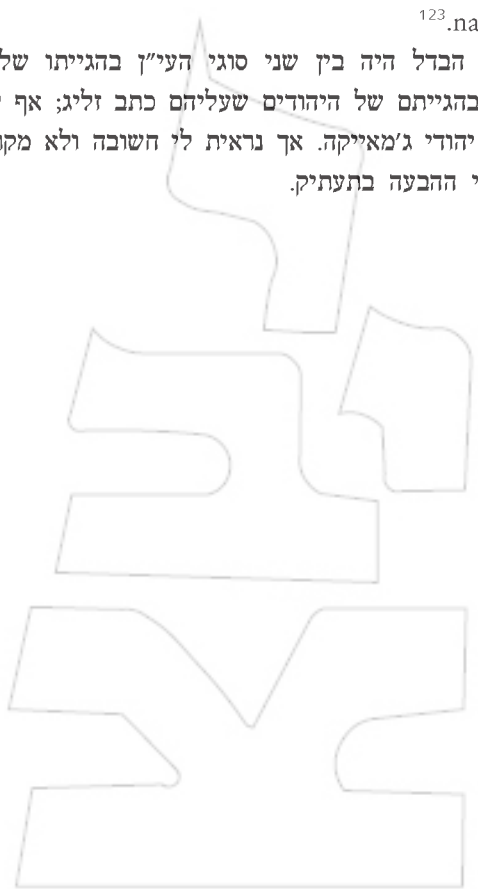
1787 / PRAYERS, MEDITATIONS AND ORDER OF SERVICES

sid ke-mif-gna-lo / No-ten le-ra-shang rang ke-rish-gna-
to¹²²

הדמיון למסורת בורדו ובאיון מתגלה אף בפרטים. כך המילה 'נעלם'
מתועתקת בסידור מג'מאייקה Neglam, ודומה גם בתעתיקים של פריד:

¹²³.naiglam, Neglam

אינני יודע איזה הבל היה בין שני סוגי העי"ן בהגייתו של ר' יהודה
אריה מודנה או בהגייתם של היהודים שעליהם כתב זליג; אף לא שמעתי
עדיין את הגיית יהודי ג'מאייקה. אך נראית לי השובה ולא מקרית תפוצה
זו של שתי דרכי ההבעה בתעתיק.

122 סידור ג'מאייקה, עמ' 15, 25, 27. התמונה כמובן אינה פשוטה;
בסידור הזה מבצבצים תעתיקים שונים, כפי שאפשר לראות גם
מן הדוגמות שהבאתי בתעתיקים שונים של הבי"ת הרפה (b/v).
אך אין כאן מקום להאריך בעניין זה.

123 כרך א, עמ' 37; כרך ב, עמ' 44. בכרך א בראשן כותב בנוגע
לתעתיק זה: 'ושמא יש דברים בגו', ולא פירש. נראה שהימצאות
סטייה זהה בקהילה אחרת מחזקת את הקביעה שיש דברים בגו.
עם זאת פרופ' בראשן העיר לי בשיחה פרטית שמקצת ואולי
הרבה מיהודי ג'מאייקה עברו בבורדו בדרכם לשם.

קיצורים ביבליוגרפיים

משה בראשר, פרקים במסורת לשון חכמים של יהודי איטליה (עדה ולשון, 1), ירושלים תש"ם	בראשר, פרקים
סדר הגדה של פסח... ונציה שס"ט, מהדורה פקסימילית, ירושלים תשל"ד	הגדת ונציה שס"ט
Gottfried Selig, <i>Lehrbuch zur gründlichen Erlernung der juedischdeutschen Sprache</i> , Leipzig 1792	זליג
Albert Lévi, <i>Les vestiges de l'Espagnol et du Portugais chez les Israélites de Bayonne: Le Cimetière Israélite de Labastide Clairence</i> , Bayonne 1936	לוי
Leone Modena, <i>Historia de Riti Hebraici</i> , Paris 1637	מודנה
The Jewish Community of Jamaica, <i>Prayers and Meditations: The Order of the Service</i> , Kingston 1992	סידור ג'מאייקה
צדקיה בן אברהם, ספר שבלי הלקט, מהדורת שלמה בובר, וילנה תרמ"ז.	שבלי הלקט

מוגן בזכויות יוצרים

דברים שרואים משם

תרומת העברית המשוערבת לחקר התרבות הערבית-היהודית בימי הביניים

משה גושן-גוטשטיין, תחבירה ומילונה של הלשון העברית שבתחום השפעתה של הערבית, מכון בן-צבי: ירושלים תשס"ו, 463 עמ'.

מדרך העולם האקדמי שמחקרים חדשים באים תחת מחקרים ותיקים, מעדכנים בהם פרטים, מתורכחים עם השיטות שנגקטו בהם או עם מסקנות החוקרים, ולעתים אף מערערים על עצם תוקפם או ערכם, וכך דוחקים אותם לשולי העניין האקדמי ולפעמים אל מחוץ לו. הדרך הזאת היא הכלל, ויש לה כמה חריגים. בשנת 1965 יצא לאור בהוצאת אוניברסיטת אוקספורד ספרו של יהושע בלאו 'התהוותה ורקעה הלשוני של הערבית-היהודית' (*The Emergence and Linguistic Background of Judaeo-Arabic*). משאזל ספר יסוד זה קיבל עליו 'מכון בן-צבי' לשוב ולהדפיסו, והספר נדפס בשנית בשנת 1981 ובשלישית בשנת 1999, כמובן בצירוף תיקונים ותוספות. כך נהג המכון גם בספרו של נפתלי וידר 'מגילות מדבר יהודה והקראות' (*The Judean Scrolls and Karaism*), אשר יצא לאור בראשונה בלונדון בשנת 1962, ונדפס שוב מטעם המכון בשנת 2005. אף ספר זה נדפס עם תיקונים והשלמות, שהספיק המחבר להכין בערוב ימיו.

לצד שני אלה מתבקש להזכיר שני ספרים שראו אור בהוצאת המכון בעשור האחרון, ושאף כי אין הם הדפסה הנוזרת, יש בהם ניהוח של

הדברים מבוססים על הרצאתי בערב עיון שהתקיים ב'מכון בן-צבי' ב'ו' בתשרי תשס"ז, 28 בספטמבר 2006, במלאת חמש עשרה שנה לפטירתו של פרופ' משה גושן-גוטשטיין ולרגל הופעת ספרו. אני מודה לידידי ד"ר אורי מלמד, שקרא גרסה ראשונה של הדברים. הערותיו הועילו ללטשם ולשפרם.

יין משומר. בשנת תשנ"ח נדפס הספר 'התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב', אסופת מאמרים של ויזר על התגבשות התפילה, בעיקר בימי הביניים, כפי שמתברר מתעודות הגניזה. הספר מחזיק שני כרכים ובהם למעלה מ-800 עמודים של מחקריו של ויזר, שעזרא פליישר כינהו 'גדול חוקרי התפילה בדורנו', מחקרים שנתפרסמו במשך יותר מחמישים שנה בכמות שונות, חלקן נידחות. בשנת תשס"ה, במלאות חמישים שנה למותו של מנחם זולאי, ממכונני חקר הפיוט, הוציאה לאור שולמית אליצור את אסופת מאמריו, 'מפי פייטנים ושופכי שיה'. אף כאן מדובר במאמרי תשתית, אשר השנים שנקפו לא עממו את זוהרם. ועתה מונח לפנינו ספרו של משה גושן-גוטשטיין על העברית המשוערבת. עצם צירופו של הספר הזה לארבעת הספרים שציינתי, וביותר לשניים שנמנו תחילה, מכריז על טיבו וקובע את מעמדו בקריית ספר.

חקר מדעי היהדות זכה בחמישים השנים האחרונות לתנופה עצומה, והקמת מדינת ישראל היא מן הסיבות המכריעות למגמה זו, אף כי אין היא היחידה. בתוך מדעי היהדות רבו המחקרים על הפיוט ועל התפילה, ואף על פי כן לא נמר טעמם של מחקרי ויזר וזולאי. גם כעבור עשרות שנים לא התיישנו קביעותיהם החדות, וקשה להעלות על הדעת עיון ביסודות הפיוט או התפילה שלא ייזקק לפחות למקצת פרות מחקריהם של שני המלומדים הללו. הוא הדין בספרו של ויזר על מגילות מדבר יהודה וזיקת הקראים אליהן. אף כיום אין למעיין אלא להשתאות לנוכח מפעלו הראשוני של ויזר, שטרם נמצאה תמורתו.¹

בגלריה הזאת שמור מקום של כבוד לספרו של בלאו על התהוות הערבית-היהודית. בלאו הקדיש את הספר למורו, דוד צבי בנעט, וכינה אותו 'המייסד האמתי של הפילולוגיה הערבית-היהודית' (the true founder of Judaeo-Arabic philology). יש ממש בקביעה זו. אך בה בעת ראוי לומר בקול צלול ורם שבלאו, שזה לא כבר ראה אור מילונו לערבית-היהודית של ימי הביניים, תרם לחקר תחום זה תרומה סגולית.²

כללו של דבר, ההחלטה להוציא לאור את עבודת הדוקטור של גושן-גוטשטיין יותר מחמישים שנה לאחר שכתבה, לעשות זאת במסגרת 'מכון בן-צבי' ולהפקיר על המלאכה את שרגא אסיף ואת אורי מלמד, החלטה זו מעידה כמאה עדים על חיוניותו של חיבור זה גם כיום

1 יורם ארדר, אבלי ציון הקראים ומגילות קומראן: לתולדות חלופה ליהדות הרבנית, תל-אביב תשס"ד.
2 יהושע בלאו, מילון לטקסטים ערביים-יהודיים מימי הביניים, ירושלים תשס"ו.

לעוסקים בערבית-היהודית ובעברית שנכתבה בחברה היהודית דוברת הערבית. בדבריי הלחן אשתדל להראות שהספר נחוץ ומפרה גם לעוסקים בכלל התרבות היהודית בימי הביניים, אפילו אינם קוראי ערבית.

מרכזיותה של הערבית-היהודית בימי הביניים

בין המאה השמינית למאה השלוש עשרה היו כ־95 אחוז מן היהודים תחת שלטון האסלאם.³ אמנם לא כולם דיברו או קראו ערבית – הן במערב הן במזרח הילכו שפות נוספות. אולם הערבית הייתה שפת העל, ויהודים במקומות שונים ברחבי האימפריה המוסלמית למדו אותה, הפנימו אותה ויצרו בה. אחד ממוקדי היצירה היהודית החשובים ביותר בעת ההיא היה ספרד. אלא שכבר מן המאה האחת עשרה הלכו כיבוי הרקונקוויסטה וצמצמו את השטחים שבשליטת המוסלמים, וכך נדחקה לאט אך בהתמדה השפעתה של התרבות המוסלמית מפני התרבות הנוצרית. עם זאת גם לאחר הכיבוש מחדש הנוצרי עדיין הטביעה התרבות המוסלמית חותם עמוק על התרבות היהודית, לעתים במשך 200 שנה ויותר תחת שלטון הנוצרים.⁴ במהלך המאה השלוש עשרה התהדקו הקשרים בין יהודי ספרד לאחיהם שמצפון לפירנאים, בעיקר בפרוכנס אך גם בצרפת ובגרמניה.⁵ התקשורת עם קהילות אלה נעשתה כמובן בעברית. גם עם מרכזים יהודיים אחרים, כגון באיטליה ובביזנטיון, נתקיים הקשר בעברית. אין פלא אפוא שמן המאה השנים עשרה ואילך נוצרו בספרד תרגומים מערבית-יהודית לעברית, ומאוחר יותר קמו מפעלי תרגום חשובים בפרוכנס.⁶ ככל שנקף הזמן גדל הצורך בתרגומים לעברית, במיוחד של חיבורים שמעמדם

3 דינאלי' אלעזר, 'ספרדים ואשכנזים: המסורת הקלסית והמסורת הרומנטית ביהדות', שלמה דשן (עורך), מחצית האומה: עיונים בתרבות ובמעמד של יוצאי המזרח בישראל, רמתגן תשמ"ו, עמ' 280.

4 ביטוי קיצוני למגמה זו יש בפירוש לערבית במסכת אבות של ר' ישראל ישראלי מטולדו, שחי בסוף המאה השלוש עשרה ובתחילת המאה הארבע עשרה. ראו: נחם אילן, 'רדיפת האמת ודרך לרבים: עיונים במשנת ר' ישראל ישראלי מטולדו', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ט, עמ' 77-79.

5 אברהם גרוסמן, 'הקשרים בין יהדות ספרד ליהדות אשכנז בימי הביניים', חיים ביינארט (עורך), מורשת ספרד, ירושלים תשנ"ב, עמ' 189-174; *Hispano-Jewish Culture in*

Transition, Cambridge, Mass. & London 1982

6 נוסף על ששת המאמרים של גושן-גוטשטיין בתחום הזה, שנמנו בעמ' 9 בספרו, ראו: שרגא אברמסון, 'מדרך המתרגמים מן

הנכבד הצה גבולות של זמן ומקום, והתבסס גם בקהילות שמחוץ לתרבות הערבית-היהודית, כגון 'חובות הלבבות' לרבנו בקני הדיין (סרגוסה, 1070 בערך)⁷ ו'מורה הנבוכים' לרמב"ם (קאהיר, 1191).⁸

מבנה הספר

חיבורו של גושן-גוטשטיין נפתח במבוא (עמ' 21-36) ובביבליוגרפיה (עמ' 37-56), ונחלק בהמשך לשני 'ספרים' כלשונו. ה'ספר' הראשון יוחד לניתוח שיטתי מפורט של התחביר (עמ' 57-253) בשבעה חלקים (הפועל, השם, השלמת הפועל [המושא והתיאורים האדוורביאליים, היינו תוארי הפועל], הכינויים והכינוינים [פרונומינליה], מילות היחס ומילות הקשר, המשפט הפשוט והמשפט המחובר, המשפט המשועבד), ואף אלה נחלקים בתוכם לסעיפים ולסעיפי משנה. ה'ספר' השני הוא מילון ובו 470 ערכים ראשיים, סדורים על פי אותיות השורש בסדר אלף-ביתי (עמ' 255-436). בסוף החיבור באו שני מפתחות: למילים העבריות (עמ' 439-448) והערביות (עמ' 449-463).

קהלי יעד אפשריים לספרו של גושן-גוטשטיין

ב'פתח דבר' לספר ציינו אסיף ומלמד כי הספר נחוץ גם היום לכל תלמיד או חוקר של העברית המשוערבת (עמ' 5). דבריהם נכוחים, אך דומני שראוי לסמן שני קהלי יעד נוספים, חשובים וגדולים לא פחות מקהל החוקרי העברית ולומדיה. הספר הוא כלי מחזיק ברכה לחוקרי הערבית-היהודית בימי הביניים. הדמיון המבני בינו לספר היסוד של בלאו, 'דקדוק הערבית-היהודית של ימי הביניים',⁹ אינו מקרי, ועיון משווה ומעמת

הערבית לעברית (ובייחוד לשון תרגומי ר"י אבן תיבון), לשונו נח (תשנ"ה), עמ' 235-241; נט (תשנ"ו), עמ' 79; חיים רבין, 'למה לא תרגמו בספרד, אבל בצרפת תרגמו?', עם וספר ה (תשמ"ט), עמ' 39-42; חיים שירמן, 'תרגומי ספרות יפה בתקופת ספרד', הנ"ל, לתולדות השירה והדראמה העברית, א, ירושלים תשל"ט, עמ' 342-348.

7 אברהם מאיר הברמן, 'לחקר ספר חובות הלבבות ונוסחאותיו העבריות', סיני כח (תשי"א), עמ' שטו-שכט; כט (תשי"ב), עמ' נח-עט.

8 ראו למשל: דוד צבי בנעט, 'הרמב"ם כמתרגם דברי עצמו בהשוואה עם מתרגמיו', תרביץ כג (תשי"ב), עמ' 170-191; יאיר שיפמן, 'שם טוב פלקירה ושמואל אבן תיבון כמתרגמי מורה נבוכים להרמב"ם', דעת 32-33 (תשנ"ד), עמ' 103-141.

9 יהושע בלאו, דקדוק הערבית-היהודית של ימי הביניים, ירושלים תשכ"ב; מהדורה שנייה עם השלמות ותיקונים, ירושלים תש"ם.

בשני הספרים בסוגיות מוגדרות יכול להבחיר היבטים סבוכים באחת משתי הלשונות או בשתייהן, וכאלה יש לרוב. לדוגמה המילית 'אַמָּא' באה בערבית להדגשה לפני הנושא, ובעקבותיה באה לפני הנושא המילית 'פ'. תבנית זו נתקיימה באופן חלקי בלבד בערבית-יהודית.¹⁰ בתרגומים לעברית הובעה 'אַמָּא' בכמה אופנים, וכמוה ה'פ', ולעתים לא תורגמה ה'פ' כלל (עמ' 208-209, §230). גושן-גוטשטיין הביא בצד כל משפט או צירוף לשוני עברי את המקור בערבית-יהודית, ולכן התרגומים המגוונים בעברית יכולים לשמש לעתים כבואה לשחזור הוראתם של מבנים ערביים שאינם על פי דקדוקה המחייב של הערבית.

דוגמה נוספת, ושמא מסובכת יותר, היא המילית 'אַלִי', המשמשת בכמה הוראות. גושן-גוטשטיין הראה כי להבנת הצירוף 'אין... אלא' יש גם משמעות הלכתית (עמ' 145, §147b והערה 4). וכדינו במשפטי הוצאה מן הכלל קבע בצדק כי 'צירוף זה לא הובן תמיד על ידי המהדירים, המתרגמים והמפרשים' (עמ' 146, §147d והערה 8). השימוש בצירוף המקביל בערבית-יהודית אינו עקבי, וזהו פתח להבנה משובשת.¹¹ תקלה אחרת יכולה לנבוע מכך שהמילות 'אן', 'אין' ו'אין' התאחדו למילה אחת – האיחוד הזה הוא פתח להבנות מוטעות ומשובשות של לשון המקור. הדיון של גושן-גוטשטיין בעניין זה קצר (עמ' 237, §280), והדיון של בלאו יכול להעשיר אותו ולהשלימו.¹²

קהל יעד נוסף לספרו של גושן-גוטשטיין הוא לומדי הספרות היהודית מימי הביניים. חיבורים רבים מימי הביניים שנכתבו במקור בערבית-יהודית, זכו להיתרגם פעם ופעמיים ושלוש, והם הולכים ונקראים עד היום. רושם זה תקף במיוחד לחיבורים העיוניים, כגון 'הנבחר באמונות ובדעות' של רב סעדיה גאון, 'הכוזרי' מאת ר' יהודה הלוי, וכן 'חובות הלכות' ו'מורה הנבוכים', שנזכרו לעיל. קוראי הספרים הללו בעברית צריכים להחזיק טובה מרובה לגושן-גוטשטיין על מפעלו החלוצי. דווקא משום שאינם לשונאים, יש בכוח המילון (ה'ספר' השני) להועיל להם הרבה ולסייע בידם להבין את לשון המתרגמים לאשורה.¹³ אולם

10 שם, עמ' 204-205, §323.

11 שם, עמ' 256-257, §408-409, וההשלמות והתיקונים שם, עמ' 343.

12 שם, עמ' 220-223, §342, וההשלמות והתיקונים שם, עמ' 335-336.

13 תועלת רבה טמונה גם בדיון התחבירי, המקרין על המשמעות של הטקסט. ראו למשל: עמ' 149-150, §151 ('מלת לכן מובנה

השפעת הערבית ניכרת היטב גם בשירה העברית שנכתבה בעיקר בספרד בימי הביניים, וכן במקאמה ובספרות החכמה.¹⁴

תרומת העברית המשוערבת לחקר התרבות הערבית- היהודית

אנשי מחשבת ישראל העוסקים ביצירה הספרותית מימי הביניים מבלי שידעו ערבית, נאלצים להיסמך לרוב על תרגומים ימי ביניים, לעתים מפני שאין תרגום נאות בעברית מודרנית, ופעמים משום כוחם של הרגל ושל מסורת. כך מתקיימים באוניברסיטאות שונות גם כיום שיעורים ב'מורה הנבוכים' המושתתים על תרגום אבן תיבון ולא על תרגומו המופתי של מיכאל שורץ, אף שהוא רהוט, מלומד, ידידותי לקורא ומאיר עיניים.¹⁵ גם תרגומיו של הרב יוסף קאפה לחיבורי רס"ג, בחיי הרמב"ם ואחרים אינם נחשבים דיים בכל האכסניות. כל הקורא בתרגומי ימי הביניים בלא שיתחשב בתחביר הערבי שעל פיו נתנסח התרגום ומבלי שיכיר את המילון העברי הימי ביניים גוזר על עצמו עבודה מאומצת ומתסכלת, שרבים בה הפחים והמוקשים, ואפשר לקבוע מראש כי מחלקם לא יצליח להימלט.¹⁶ ספרו של גושן-גוטשטיין הוא אחד העזרים הבסיסים ביותר שאפשר להציע ללומדים הללו.¹⁷ חשיבותו של

14 אבל על דרך "לאכן" בערבית'. כבר רס"ג נקט תרגום זה – שבלאו כינהו (בסמינר שלימד) 'כעין מדרש לשוני' – בתרגומו לבראשית ל, טו.

15 לא מכבר ראה אור חיבורו המונומנטלי של יהודה רצהבי, מטיבים שאולים בתרבות ישראל, רמתגן תשס"ז, המוקדש כולו לתופעה התרבותית המרתקת הזאת.

16 מיכאל שורץ (מתרגם ומעיר), מורה הנבוכים לרמב"ם, תל-אביב תשס"ג. ביקורות עליו: זאב הרוי, 'פנים חדשות לרמב"ם', הארץ: ספרים, כ"ו באייר תשס"ג (28 במאי 2003), עמ' 1, 10; דניאל י' לסקר, 'תרגום חדש של ספר מורה נבוכים', מדעי היהדות 37 (תשנ"ז), עמ' 267-271; שרה סטרומזה, 'בשבחי המתרגם: על תרגום עברי חדש של מורה נבוכים', פעמים 72 (תשנ"ז), עמ' 139-144.

17 יהושע בלאו, 'העברית המשוערבת והשפעת הערבית הבינונית', ה"ל, עיונים בבלשנות עברית, ירושלים תשנ"ו, עמ' 264-271.

18 איני בא להמעיט חלילה בערכם של שלושה חיבורים קודמים, שעדיין ערכם רב בהקשר זה: ישראל אפרת, הפילוסופיה היהודית בימי הביניים, ב: מונחים ומושגים, תל-אביב תשכ"ט; אברהם נוריאל, גלוי וסמוי בפילוסופיה היהודית בימי הביניים,

הספר היא בשניים: במה שיש בו ובדרך שהוא מתווה לטיפול בתופעות התחביריות ובמילון של העברית של ימי הביניים.¹⁸ העניין הראשון מזמן לקורא ולמעיין את פרות למדנותו והריפותו של גושן-גוטשטיין החוקר; העניין השני מזכה את הרבים בתובנותיו של גושן-גוטשטיין המורה. אבוא עתה להעיר על דוגמאות ספורות, מעט מהרבה, מן השפע הטמון במילונו של גושן-גוטשטיין.

א. ריבוי הוראות

1. גושן-גוטשטיין ציין ארבע הוראות לפועל 'התבונן', ודווקא האחרונה היא הרווחת בעברית – הסתכל (עמ' 271). קודמות לה: (1) הבין, (2) שאל, (3) התברר, נראה, הובן. ההוראה הראשונה מביעה את תוצאת ההתבוננות; השנייה – את הדרך להשגת ההבנה; ואילו השלישית היא צורה סבילה המציינת – כראשונה – את תוצאת ההתבוננות.

2. גם לפועל 'יצא' מנה גושן-גוטשטיין ארבע הוראות, הנבדלות בחלקן זו מזו בגין מילת היחס הנלווית לפועל (עמ' 319). אף כאן ההוראה הראשונה, התקבל, היא המוכרת פחות בעברית השגורה כיום, ודומה שהיא מביעה את תוצאת היציאה, ושמא מוטב להוצאה, היינו הפקת לקח או הסקת מסקנה. הוא הדין בהוראה השנייה: 'יצא מן' = שונה מן.

ב. מילים המוכרות מלשון המקרא, מלשון חכמים וביותר מן העברית החדשה, הנטייה הטבעית היא לפרשן בהוראתן ברבדים הללו גם כשהן מופיעות בטקסט ימי ביניים. הנה שתי דוגמאות להוראות מיוחדות בעברית המשוערכת:

1. 'זמם' = חשב, טען, דהיינו במשמעות ניטרלית, בלא כוונת זדון כבהוראה הרווחת בעברית המקראית והחדשה כאחת (עמ' 292). בהיקריות של משמע זה הפנה גושן-גוטשטיין גם ללשון הפיוט, והדבר מלמד שאין זו היקרות נדירה או חריגה, אלא הוראה שהייתה מוכרת בהקשרים מגוונים.

2. 'הכיר' = הגיע לגיל ההתבגרות המינית (עמ' 348, הערה 21).

ירושלים תש"ס; יעקב קלצקין, אוצר המונחים הפלוסופיים ואנתולוגיה פלוסופית, א-ד, ברלין תרפ"ו-תרצ"ד.

¹⁸ דעת לנבון נקל שמפעל המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית הוא נכס שקשה להפריז בחשיבותו, ותועלתו מרובה גם בהקשר הנדון כאן.

ג. השפעות מובהקות של הערבית ושל תרבות האסלאם ניכרות למשל בצורות הבאות:

1. 'הַתְּגַנֵּס' = הידמה במין, מחידושי שם טוב אבן פלקירא, בהשראת 'תַּגְ'אֲנֵס' בערבית, שהוראתו: דמה זה לזה, היה אותו המין (עמ' 279).
2. 'הגג אל' = עלה לרגל, בהשראת ה'הַגַּ' המוסלמי (עמ' 294). ההיקריות השונות שמנה גושן-גוטשטיין מלמדות שמשמע זה הדר לספרות ההגות, ההלכה, חכמת הלשון והפרשנות, כלומר זו הוראה שפשטה בסוגות ספרותיות מגוונות. להקשר זה יש לשייך את המילה 'כוונה' בהוראת כיוון התפילה, היינו ה'קַבְלָה' המוכרת מן הערבית ומן האסלאם (עמ' 322 והערה 2).
3. לפועל 'נפל' שלוש הוראות עיקריות, שלושתן בהשראת הפועל הערכי 'נַקַּע', וההבחנה ביניהן תלויה בהקשר ובמילת היחס הנלווית: פגע; חל, אירע; וכאשר מילת היחס היא 'מִן' המשמעות היא: נעשה על ידי (עמ' 350). על אלה הוסיף גושן-גוטשטיין הוראה רביעית שמצא אצל מנחם בן סרוק: גר, שכן (שם, הערה 28).¹⁹
4. 'התנפל' = עשה פעולה (דתית) של רשות (עמ' 351). הצורה הערבית היא 'תַּנְפַּל', והיא אכן מופיעה שלוש פעמים במקור שציין גושן-גוטשטיין – 'חובות הלבבות'.²⁰
- ד. יש מילים המכילות משמעים מנוגדים, כגון 'קִלְס'. דוגמה נוספת למילה תלת-משמעית היא הפועל 'הִלְאָה', שהוראותיו, על פי הסדר שהציג גושן-גוטשטיין: (1) חשב לחסר אונים, כלומר ייחס למישהו לאות (עמ' 331, השורש לא"ה, סעיף ב); (2) הפליא, ודומני שהכוונה היא שעשה מעשה שאין ביכולת הנמען לעשותו, ועצם היכולת לעשותו מעוררת אפוא פליאה והשתוממות (שם, הערה 1); (3) ההליש (שם).

¹⁹ גושן-גוטשטיין לא הפנה לבראשית כה, יח, ודומני שהיקרות זו ('וַיִּשְׁכְּנוּ מִחֻוֵּלָה עַד שׁוּר אֲשֶׁר עַל פְּנֵי מִצְרַיִם בְּאֶרֶץ אֲשׁוּרָה, עַל פְּנֵי כַל אֲחִיו נָפַל') מאשרת את הבחנתו.

²⁰ זמנאה אלֵתִנְפַּל [ההדגשות שלין] באלציאם באלנהאר ד'א כאן ג'סמה מחתמלא לד'לך, ואלתנפל באלצלאה באלליל דאימא. ואנמא כ'צצת אלֵתִנְפַּל באלצלאה פי אלליל' (בחיי בן יוסף בן פקודה, תורת חובות הלבבות, שער י, ו [מהדורת יוסף קאפח, ירושלים תשל"ג, עמ' תנכ, שורות 13-16]). קאפח אכן תרגם את שלוש ההיקריות כאן באופן עקיב אך שונה מן התרגום הימי הביניים: ההתנדבות.

ה. מילה עברית אחת עשויה לייצג כמה מילים ערביות. לדוגמה גושן-גוטשטיין הביא שלוש הוראות לפועל העברי 'סבל': (1) אפשר שיהיה (בערבית: 'יחתמל'); (2) נשא²¹ (בערבית: 'צבר'); (3) מסר במסורת (בערבית: 'נקל'; 'עמ' 356).²²

בשולי הדברים

ממבחר הדוגמאות שסקרתי בקצרה אפשר לעמוד על למדנותו המופלגת של גושן-גוטשטיין, אם כי דומני שלקה זה נחוץ רק למי שלא הכירו. הדוגמאות הללו מלמדות דבר נוסף, ובעיניי הוא חשוב מן הראשון. העיסוק בטקסטים ימי ביניים שנתחברו בערבית רק מתוך עיון בתרגומיהם מאותה עת הוא בעייתי ומסוכן. מכשלות לשוניות, תוכניות ורעיוניות אורבות לפתחו של ההולך בדרך זו, בגלל המחיצות הרבות שחוצצות בינו ובין דברי המחבר. ועם זאת הן לא כל החפץ במשנת רס"ג, בחיי, יהודה הלוי או הרמב"ם יטרח וישקוד על לימוד השפה הערבית. לפיכך ספרו של גושן-גוטשטיין הוא כלי עזר מן המעלה הראשונה לכל מעיין. הוא מאפשר לזקק את לשון התרגומים, את תחבירם ואת מילונם, ומרים בזה תרומה איכותית ויקרה להבנה פשוטת נכוחה של כתביהם של גדולי המלומדים היהודים בימי הביניים. על שרגא אסיף ואורי מלמד ראוי אפוא לקרוא 'מגלגלין זכות על ידי זכאי',²³ ועל האכסניה, 'מכון בן-צבי', יש לומר 'כל שכן שצריך לגמול חסד לגוף שנעשה אכסניה לנפש זה כמה שנים'.²⁴

21 התרגום שלי, שכן גושן-גוטשטיין נמנע מלהגדיר את ההוראה הזאת והסתפק בשתי דוגמאות להמחשה.

22 גושן-גוטשטיין הוסיף סימן שאלה לאחר ההוראה השלישית, מפני שלא היו לו מקורות ודאיים להוראה זו. אף בזה ראייה לטביעת עינו החודרת. כיום הוראה זו מתועדת היטב ממקורות קראיים, וברור שהצדק עמו.

23 תוספתא, יומא (כפורים) ד, יב (מהדורת ליברמן, עמ' 253); מכילתא דר' שמעון בר יוחאי לשמות כא, יג (מהדורת אפשטיין מלמד, עמ' 169); פרקי דר' אליעזר מח ועוד.

24 ר' יעקב סקילי, תורת המנחה, פרשת שמיני, דרשה מג (ירושלים תש"ס, עמ' 399)

בלשנות גאוגרפית של הספרדית-היהודית

Aldina Quintana Rodríguez, *Geografía lingüística del judeoespañol* (Sephardica, 3), Bern: Peter Lang, 2006, xxiii+546 pp.

ספרה של אלדינה קינטנה-רודריגז הוא מחקר בלשני חלוצי הבודק הבדלים דיאלקטיים בתפוצה של דוברי הספרדית-היהודית במזרח אגן הים התיכון. הספר מבוסס על עבודת דוקטור שכתבה המחברת בהנחייתו של פרופ' דוד בונים באוניברסיטה העברית בירושלים.

שני חלקים עיקריים לספר: החלק הראשון כולל סקירה תאורטית כללית על מצב המחקר ועל המתודה המחקרית שנבחרה בספר, ובעקבותיה תיאור מדויק של תופעות לשון-יהודיות בתחומי הפונולוגיה, המורפולוגיה, התחביר והסמנטיקה מצד הדקדוק ובתחום המילון (עמ' 1-349). החלק השני כולל מפות מפורטות שמתוארות בהן התפרשות תופעות הלשון שנדונו בחלקו הראשון של הספר (עמ' 353-450). בנספח מיוחד בסוף הספר מפורטות העדויות לתופעות הלשון שנדונו, וכן מתוארות בו התופעות כפי שהן מוכרות גם מן החכית'יה, הספרדית-היהודית של צפון אפריקה (עמ' 453-546).

כבר מסוף המאה התשע עשרה פורסמו תיאורים של הבדלים בין דיאלקטים של הספרדית-היהודית. חלקם התמקדו בדיאלקט אחד, לעתים אידיולקט אחד, אחרים השוו בין דיאלקטים של הספרדית-היהודית לדיאלקטים של הספרדית הלא-יהודית. אולם בכל הפרסומים עד כה נסקרו כמה תופעות בולטות, ולא היה בהם מחקר בלשני שיטתי של ההבדלים בין הדיאלקטים, כפי שאכן מראה קינטנה-רודריגז בסקירת הספרות המעודכנת במבוא לעבודתה. מחקר זה עולה על כל התיאורים האחרים בשיטתיותו, במתודה המדעית שלו ובהיקף התופעות הנחקרות. מחקר דיאלקטים של שפה נתונה מתבסס קודם כול על עדויות של

מסרנים מאזורים גאוגרפיים שונים שדוברים את השפה. המצב האידיאלי הוא שכל אחת מן הקבוצות החברתיות ישובה במקום אחד (למשל בכפר שאין בו מגעים עם בני אוכלוסיות אחרות), אין מעברי אוכלוסייה תכופים מאזור לאזור (כמו בעיר) ואין גם השפעות של לשונות עמים אחרים על הלשון. יתר על כן, להיסטוריה הלשונית של כל אחת מקבוצות הדוברים משקל נכבד בבדיקת התפתחות הדיאלקטים שנוצרו. מצבה של הפזורה היהודית הספרדית מורכב הוא: מלכתחילה הגיעו גולי ספרד לאימפריה העות'מאנית מאזורים שונים בספרד הנוצרית, וכידוע הספרדית שם לא הייתה הומוגנית אלא רבת דיאלקטים. אותם גולים התיישבו ברחבי האימפריה העות'מאנית, ונשאו אתם את ההבדלים הדיאלקטיים שמקורם בספרדית של ימי הביניים. מלבד זאת קבוצות הגולים לא ישבו בהתמדה במקום אחד, אלא נדרו ממקום למקום בפזורה היהודית הספרדית, השפיעו על לשונם של בני קבוצות אחרות והושפעו מהם. מכיוון שהיהודים הספרדים היו מיעוט בתוך חברות שלשונות הדיבור שלהן היו אחרות, ומעולם לא היו בכידוד באזורים מסוימים, הושפעה לשונם השפעה ניכרת מלשונות העמים שבקרבתם ישבו. על אלו יש להוסיף את העובדה המצערת שמאז המאה העשרים פחת והלך מספר דוברי הספרדית-היהודית כלשון אם במקומות שהשתייכו לאימפריה העות'מאנית, ושהתרבות היהודית הספרדית פרחת בהם בעבר: מקצתם הושמדו בשואה, ורובם התפזרו בעולם בקהילות דוברות לשונות אחרות, ובגלל תהליכים חברתיים פנים-קהילתיים נדחקה לשונם המקורית לקרן זווית. לפיכך מספר הדוברים היום קטן והולך בהדרגה, הספרדית-היהודית בפייהם אינה לשון אם ואינה ניזונה מן הספרות הספרדית-היהודית, וכל תופעות הלשון הידועות בלשונות בתהליכי גסיסה בולטות בה (כגון פישוט המערכת הפונולוגית והמורפולוגית, אבדן לקסיקלי, השפעות ניכרות מלשונות הסביבה על הסמנטיקה והתחביר). מצירוף כל הגורמים האלו נובע שהתנאים למחקר הגאוגרפיה הבלשונית של הספרדית-היהודית מסובכים מאוד, ואף על פי כן מתמודדת אתם קינטנה-רודריגז בהצלחה מרובה.

קינטנה-רודריגז בחרה במגוון עדויות למחקרה: טקסטים כתובים, הקלטות ועדויות על הגיות ועל אוצר מילים. בקורפוס הכתוב 500 טקסטים מודפסים, משנת 1500 ואילך, ו-100 כתבי-יד. הטקסטים כוללים חיבורים רבניים דתיים, כתבי מוסר, תרגומי מקרא, ספרות מקורית ומתורגמת, עיתונים ועוד. שיעורם של הטקסטים מן המאה התשע עשרה והעשרים גדול בהשוואה לתקופות הלשון האחרות; לא רבים הם הטקסטים שנדפסו במאות הראשונות אחרי גירוש ספרד ונשתמרו,

ויש סוגות ספרותיות שהחלו לפרסמן רק במאה התשע עשרה, כגון סיפורת ועיתונות. מן הכתיב אפשר לעמוד על הגיית העיצורים וחלק מן התנועות, למשל כתיב חי"ת במקום פ"א במילים כמו הואיפואי (היה), הואיגופואיגו (אש), או הגיית תנועה רגילה ו או דירתנועה יו במילה אזיטיאזיטיאלזיטי (שמן). חלק מן הטקסטים מנוקדים, ואפשר ללמוד מהם ביתר בהירות על דרכי ההגייה של התנועות, למשל גואיבגואיבו (ביצה, בצד הגיית wévo). הטקסטים מעידים גם על אוצר מילים ועל המבנים הדקדוקיים ששימשו את הדוברים באזורים השונים במהלך הדורות. הסתמכות על מגוון גדול כל כך של טקסטים מתקופה ארוכה מאפשרת גם ללמוד על התפתחויות היסטוריות שחלו בקהילות השונות.

כמו כן הסתמכה קינטנהרודריגז על ארבעים ושתיים הקלטות של דוברים, וקיימה שלושים ראיונות אישיים עם דוברים. היא ליקטה עוד חומרים ועדויות ממקורות משלושה סוגים: שישה עשר מילונים שתיעדו מסורות לשון בספרדית־יהודית; רשימות מילים שאספו יהידים בקהילה, רשימות שיש בהן עדויות לשימושים מיוחדים של הספרדית־היהודית; הערות בלשוניות מן הארכיון הפרטי של פרופ' ישראל רווח. כל אחד מן המקורות האלה מייצג דוברים בעלי מסורת לשון מסוימת.

שיטת הבלשנות הגאוגרפית המבנית שנבחרה כמסגרת תאורטית למחקרה של קינטנהרודריגז, סייעה בידיה להתגבר על מרבית הקשיים שעמדו לפניה. בשיטה זו נבדקת כל תופעה ותופעה לגופה באזורים שונים, לדוגמה כיצד הגו את המילה 'מצה' (שהיא מילה מותכת בספרדית־יהודית): masa או matsa? קיבוץ כל הנקודות שבהן נהגתה המילה בצורה זו או זו מאפשר רישום איזוגלוסה של תפוצת המילה הזאת (איזוגלוסה היא קו תיחום המחבר נקודות גאוגרפיות בעלות תכונה לשונית משותפת). כך למשל מתברר שבתורכיה ובדרום יוון ובמזרח הייתה ההגייה masa, ואילו בצפון יוון, בכולגריה ובצפון הבלקן הייתה ההגייה matsa, בהשפעה אשכנזית ככל הנראה (מפה 19). בירושלים שלטו שתי ההגיות בקרב היהודים הספרדים, ואיים של הגיות נמצאו גם באזורים אחרים. תפוצה שונה לחלוטין ניכרת בשימוש המילה 'קמצן': eskarso~eskarsu, iskarsu לעומת eskaso~eskasu או skaso~skasu או skarso~skarsu: קבוצת ההגיות הראשונה אפיינה את קהילות תורכיה ואתרים אחרים ביוון, ואילו הקבוצה השנייה אפיינה את כל שאר הדוברים בבלקן ובארץ־ישראל (מפה 59). המילה 'שזיף' בספרדית־יהודית היא דוגמה אופיינית לתכונות הספרדית של ימי הביניים ושל הפזורה

הספרדית: במחוזות אחדים השתמשו במילה *ziruela*, שמקורה בספרדית הקסטיליינית, באחרים השתמשו ב־*zirguela*, שמקורה באַרְגוֹן. המילה *pruna*, מן הספרדית הקסטיליינית העתיקה ומן הקטלנית, הייתה נפוצה מאוד בכלקן. אבל בצד אלו היו גם *almesha*, שמקורה פורטוגלי, ו־*avrámila*, שמקורה יווני (מפה 49). כל אחת מן התופעות התפזרה באופן אחר בקהילות השונות של דוברי הספרדית־היהודית, אבל קיימת הבחנה בין האזורים הסמוכים לאיסתנבול, שבהם שכיחה הייתה *zirguela*, לעומת אזורים הסמוכים לסלונקי, שבהם שכיחה הייתה *pruna*. בתכונות רבות, לעתים גם במילים רבות, אפשר להבדיל באיזוגלוטות ברורות המקיפות את אזורי הקיום של התכונה ומבדילות אותם מאזורים אחרים.

בשני תחומי לשון בולטים ההבדלים הדיאלקטיים: בתחום ההגה (עמ' 29-133) ובתחום המילון (עמ' 171-284), והתיאורים של שני תחומים אלו זוכים לפירוט רב בספר, כמקובל במחקרי הבלשנות הגאוגרפית. תיאורי המורפולוגיה, התחביר הסמנטיקה קצרים מאוד, כי בתחומים אלה רבה יותר האחדות בקהילות השונות של דוברי הספרדית־היהודית.

הגיוונים הפונטיים והפונולוגיים בין קהילות דוברי הלדינו ממוינים בספר לתנועות, לעיצורים ולתופעת המטתזה. התופעות הנדונות הן: בתנועות – הבדלי התנועות $i \sim e, u \sim o$ חילופי $e \sim ei, w \sim ugw \sim uv$ בהברות בלתי מוטעמות, הפונמה *a* בהברה סופית בלתי מוטעמת וביטול הניגוד בין ε ל־יב בנסיבות מסוימות; בעיצורים – השורקים $ts, s, t\check{s}, \check{s}, d\check{z}$, במיוחד המהוככים ($ts, t\check{s}, d\check{z}$) וגילוייהם בשמות המספר, ביצועי הפונמה *r*, ביצועי *d* ו־*g* במילים מורשות בין תנועות (כמו פואַיִד [יכול], נַאֲדָה [מאומה], אָגָה [עושה]), אם כי הדוגמות לביצועי *g* נמצאו גם בראש מילה) וביצועי הפונמות *k* ו־*g* בכלל, היקרות ה־*f* האטימולוגית וחילופיה באזורים השונים וביצוע העיצורים הגרונים והלועזיים (א, ה, ח, ע) שבמילים העבריות בספרדית־היהודית; תופעת המטתזה חלה בין העיצורים דר־רד. כל תופעה מתוארת ומלווה בדוגמות מן המקורות השונים שנאספו, בתיאור היסטורי של התפתחותה – לחלק מהתופעות יש בסיס בספר של ימי הביניים – בסקירת ההתפרשות ההיסטורית של התופעה מאז הגירוש ובהסברה. בסוף הפרק ניתנים גם הסברים לאיזוגלוטות שנמצאו, אם סיבתם חידוש עצמאי כתוצאה מתהליכים פנימיים של ביטול הניגוד בלשון, מגע בין לשונות או פישוט וחסכון בהגייה. מסקנת הפרק היא שאפשר למיין את הבדלי ההגיות על פי אזורים: אזור A כולל את דרום הבלקן – מקדוניה ויוון, תורכיה ומצרים; אזור B את צפון הבלקן ומערבו; ואזור C את ישראל, ורבות

מן התופעות משולבות בו. במסקנות הפרק מובא גם מיון של התגבשות התופעות הפונולוגיות והפונטיות לתקופות היסטוריות: המאה השבע עשרה; המאה השבע עשרה והשמונה עשרה; מאמצע המאה התשע עשרה ואילך. מעט מן ההבדלים הדיאלקטיים ניכרו במאה השבע עשרה, אבל מן המאות שאחריה כבר יש עדויות רבות יותר להתפתחות ההבדלים בין הדיאלקטים בתחומים השונים שנדונו. הפרק נחתם בדיון בשתי מיליות בעלות תפקיד תחבירי: במילית a שבאזורים מבודדים במרכז הבלקן הפכה ל־an לפני כינויי גוף וכינויי רמז הפותחים בתנועה, ובמילית o שבאזורים מבודדים בצפון מרכז הבלקן התבצעה .or.

כאמור המורפולוגיה לא זכתה לתיאור מפורט, כי אף על פי שנמצאו הבדלים בין האזורים השונים בתפוצת התופעות בתחום זה, אין בהם כדי להעיד על הבדלים מובהקים המתקבצים לדיאלקטים מובהגים. המילה המציינת זוגיות אַמְבּוּס (שנינו יחד) הייתה מצויה בצד מילים אחרות: טודוס דוס, לוס דוס ג'ונטוס, טודוס לוס דוס, אַינג'ונטוס, ג'ונטוס, אַיִס דוס ועוד. כינויי הזיקה והשאלה קי, לוקי, קואל וקואלו (ש־, מי, מה) התחלפו חלופה חופשית ברוב קהילות היהודים הספרדים, אם כי לוקי להבעת הזיקה והשאלה היה נפוץ כאפשרות יחידה בצפון הבלקן. גם נטיית הפועל סִיר (להיות) בגוף ראשון יחיד ורבים מגוונת: סו או סִי, סומוס או סִימוס. באזור המרכז שימשו שתי הווריאנטות בכל אחד מן הגופים, ואילו בשוליים רק הווריאנטה הראשונה מבין השתיים בכל גוף. נטיות פעלים בסיומות -יר או -יר מבוססות על מקור קסטיליאני לעומת ארגוני, ונטיות הפועל אִיר (ללכת) מתאימות למקור הקסטיליאני או הפורטוגלי. המפות מראות שאין דמיון בין הקווים המאפיינים תופעה אחת לאלו של משנה, ואין הם מתקבצים לכלל קבוצות של הבחנה דיאלקטית.

שתי תופעות נדונות בפרק התחבירי: כינויי המושא והרפלקסיב הדבוקים לצורות המקור, והבאים אחריו; כינויי המושא הקודמים לצורות המקור, והנכתבים בנפרד. ומעניין הממצא שהכינוי החוזר אחרי הפועל היה נפוץ בכל הקהילות במרחב הספרדי-היהודית, אבל בטקסטים כתובים ובדיבור מסלוניקי צפונה במערב הבלקן היה שכיח גם הכינוי לפני הפועל. ונראה שסלוניקי הייתה מוקד תפוצתן של התופעות הנדונות.

בפרק הלסקיקון נדונים הגיוונים שנמצאו בכמה קבוצות של מילים: א. בקבוצה הראשונה קיים הבדל ברור בין סלוניקי לאיסתנכול, שני המרכזים הגדולים של היהודים באימפריה העות'מאנית, שלמרות קרבתם הגאוגרפית יצרו דיאלקטים מובהגים מאוד במבחר המילים האלה. באיסתנכול רוב המילים בקבוצה זו מקורן בקסטיליה,

ואילו בסלוניקי מקורן בפורטוגל, ארגון, קטלוגיה ואיטליה. ואלו המילים הנדונות: דבורה, צרעה, משקפיים, עכביש, קורי עכביש, שזיף (ראו לעיל), זנב, חניכיים, כיס, רימון, חלודה, כָּבֵד (איבר בגוף), לטאה, רופא (במפה לא נרשמה הווריאנטה השאולה דוקטור, בהטעמת מלרע, אף כי בטקסט היא נזכרת), בָּרַךְ, קמצן (ראו לעיל), הצובה.

- ב. בקבוצה השנייה אין הבחנה כה חותכת בין סלוניקי לאיסתנבול, ורוב הגיוונים נובעים מבחירה בווריאנט ההמוני של ספרד הנוצרית או בווריאנט הנורמטיווי יותר. המילים הנדונות הן: לשמור-לטפל, לשון, הרבה, עטלף, גם.
- ג. בקבוצה זו המילים מתחלפות כבר במקורן הספרדי באותם דיאלקטים, והדוגמות הן: לפהק, מי רוצה (=מי שלא יהיה).
- ד. הקבוצה הרביעית כוללת גיווני מילים הנובעים משינויים פונטיים פנימיים שחלו בספרדית-היהודית. ואלו המילים הנדונות: יהודי, גוף, ביטחון, קיר, בכיין.
- ה. הקבוצה החמישית כוללת חילופים אקראיים הנובעים מהבדלי גזירה. חלק מן המילים נדונו גם בקבוצות האחרות: עכביש, קורי עכביש (שנדונו גם לעיל), ריבת שזיפים (ראו שזיף לעיל), וסליל חוטים (שנודון בפרק הסמנטיקה).
- ו. הקבוצה השישית היא קבוצת מילים גדולה שהגיוון הרב בה נובע ממצעים בין לשונות. הלשונות המשפיעות היו פורטוגלית (בעקבות יחסי מסחר ומגעים עם יהודים פורטוגלים-ספרדים), ספרדית קסטילינית אחרי הגירוש (למשל תפוח אדמה), איטלקית ונציאנית, יוונית-יהודית של הרומניוטים, יוונית, תורכית, סרבית, בולגרית, צרפתית וגרמנית. המילים הנדונות הן: סוכר, רחוק, עלוקה, תפוח אדמה, לתפוס, עגילים, ספל, מטפחת, דוב, עתיק (וכן שזיף, חניכיים, רופא, סליל חוטים, עכביש, לטאה, ברך, חלודה, שנדונו גם בהקשרים אחרים).

בדיון בכל אחת מן המילים מוצגות קודם כול הווריאנטות של הספרדית הקסטילינית, לפעמים העתיקה, בצד וריאנטות דיאלקטיות של חצי האי האיברי (למשל פורטוגלית, אֶרְגוֹנִית, קַטְלָנִית) או של לשונות שליהודים היה אתן מגע (למשל צרפתית, סרבית, איטלקית, יוונית) – כל מילה והמקורות האטימולוגיים הרלוונטיים לה. לאחר הצגת הווריאנטות נדונה פרישת המילים ששימשו את הדוברים והכותבים, ומשולבות בדיון הפניות

למפות המתאימות. כך למשל המילה 'כיס' מבוססת על הקסטיליינית העתיקה, שהיו בה שתי וריאנטות, *falduquera* ו-*faldiquera*. היהודים הספרדים השתמשו במילה מן המאה השש עשרה והשבע עשרה בספרות השאלות והתשובות, תחילה בצורות פאלדוקירה בכיטולה ופאלדִיקירה בסלוניקי, ובראשית המאה השבע עשרה השתמשו באיזמיר בצורה האלך יקירה, וזו הצורה המצויה גם בחכייתיה. בסוף המאה השבע עשרה כבר התקבלה המילה אלדִיקירה בתורכיה, בדרום-מערב בולגריה ובישראל כצורה אחידה. בסלוניקי שרדו הצורות פאלדִיקירה ופאלדוקירה. בבוקרשט התקבלו הצורות אלדוקירה ואלדִיקירה. הצורות בדיפתונג פאלדוקוֹאִירה או אלדוקוֹאִירה נותרו בסלוניקי, סופיה, וייץ, בוסה ובוקרשט. לכן נוצרה בסוף המאה השבע עשרה הבחנה ברורה בין אלדִיקירה באיסתנבול ובנותיה לבין פאלדוקירה בסלוניקי ובנותיה. ולא מצאתי בתיאור את הווריאנטה השאולה מן התורכית ג'יפ, אף שהיא הייתה נפוצה בין יהודי תורכיה.

פרק הסמנטיקה קצר ויש בו הסברים להבדלי משמעות דיאלקטיים. באזורים מסוימים לא הייתה הבחנה בין מילים מסוימות (למשל בין *araña* [עכביש] לבין *telaraña* [קורי עכביש]). במקרים אחדים בטל הניגוד בין מילים בחלק מן הקהילות, למשל ההבדל בין דבורה לצרעה, ובדומה לכך קיבלו גלגל וסליל חוטים בחלק מן הקהילות את אותה משמעות, לפעמים בהשפעה חיצונית ולפעמים כהתפתחות פנימית.

מקס ויינרייך הבחין בין שתי תקופות עיקריות בהתגבשות הספרדית-יהודית: התקופה שלפני הגירוש (ספרד I) והתקופה שאחרי (ספרד II).¹ לאורה מינרוויני ורלף פני טענו לעומתו שהלשון שהשתמשו בה היהודים הספרדים לפני הגירוש לא הייתה מיוחדת להם אלא הייתה הווריאנטה הדיאלקטית שדיברו בני המקום באזור נתון בספרד. לטענתם ולטענת אחרים, הספרדית שהשתמשו בה היהודים במאה שאחרי הגירוש עדיין שיקפה את הספרדית האיברית, והיא התגבשה כלשון קואינה (koine) ספרדית-יהודית רק בשלהי המאה השש עשרה או בראשית המאה השבע עשרה.²

1 Max Weinreich, *History of the Yiddish Language*, trans. Shlomo Noble, Chicago 1980

2 Laura Minervini, 'La formación de la Koiné Judeo-española en el siglo XVI', *Revue de Linguistique Romane* 263–264 (2002), pp. 497–512; Ralph Penny, 'Judeo-Spanish Varieties before and after the Expulsion', *Donaire* 6 (1996), pp. 54–58; Haim Vidal Sephiha, *Le Judéo-Espagnol*, Paris 1986

מחקרה המצוין של קינטנה-רודריגז מחזק את הטענה שהקואינה התגבש אחרי הגירוש, אבל החידוש במחקרה הוא שאין לדבר על קואינה אחד אלא על שניים: בשתי הערים הגדולות שבהן התרכזו יהודים ספרדים רבים, ושימשו מרכזים רוחניים רבי עצמה בקהילות ישראל, איסתנבול וסלוניקי, נוצרו שני סוגי קואינה. ברבות מן התופעות הפונולוגיות והלקסיקליות היה הבדל ברור בין אזורים אלו: במזרח הבלקן מצפון לתורכיה, בתורכיה ולעתים גם בישראל ובמצרים שלט הקואינה שמרכזו באיסתנבול, ואילו בדרום הבלקן, במערבו ובצפונו שלט הקואינה שמרכזו בסלוניקי. שני מרכזים אלו החלו להיווצר במהלך המאה השש עשרה, אחרי הגירוש, אבל לכלל גיבוש הגיעו רק במאה השבע עשרה. יש לציין כי ההבחנה הדיאלקטית הזאת לא הייתה מוחלטת אלא הדרגתית. ככל שגדל המרחק מן המרכזים האלה, נחלשו והלכו התופעות הניכרות בהם ותכפו הגיוונים הדיאלקטיים.

העובדה שההבחנה הדיאלקטית בין האזורים המרכזיים לא הייתה חדה ועקיבה נבעה מגורמים אחרים: יהודים נדרו בין הקהילות מסיבות כלכליות ומשפחתיות, ותופעות של קבוצה אחת באו לידי ביטוי גם בקבוצות אחרות; היפרדות המדינות באימפריה העות'מאנית במהלך המאה התשע עשרה והעשרים הגבירה את הפירוד בין הקהילות; לשונות המקום נתנו את אותותיהן בדרכי הגייה, בשאלות מילים ובשינויי משמעויות; מגמות ההשכלה והשפעת הצרפתית – לשון התרבות של המאה התשע עשרה ושל ראשית המאה העשרים – השפיעו על אוצר המילים והמשמעיים; מגעים עם קהילות היהודים האשכנזים השפיעו על אוצר המילים ועל מעתקים סמנטיים ופעמים גם על הגיית מילים. ישראל היא דוגמה לעירוב הדיאלקטים: היא הייתה קרובה ביותר לקואינה של איסתנבול, אך במרוצת הדורות הגיעו אליה רבים מיהודי סלוניקי והבלקן, ולכן ניכרו בה גם תופעות שאפיינו את הקואינה של סלוניקי. יתר על כן, המגעים התכופים עם אשכנזים ועם בני עדות המזרח יצרו בה תערובת שהייתה מיוחדת לעצמה בתכונות רבות.

ספרה של אלדינה קינטנה-רודריגז הוא ספר יסוד חשוב לאין ערוך לכל העוסקים בדיאלקטים בכלל ובדיאלקטים של הספרדית ושל הספרדית-היהודית בפרט. שפע הדוגמות, הניתוח המדויק והמעמיק שבו, המפת המפורטת והבהירות ומסקנותיו המעניינות הם כלי עזר רב ערך לכל חוקרי הגאוגרפיה הלשונית ולכל חוקרי הספרדית-היהודית. ויש לברך את המחברת על הספר המעולה שהוציאה מתחת ידה.